CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.F.B.

Coll. No. 294

Title Bhatta Dipika

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 294 Subject: Pūrvamīmāṃsā

Title: Bhaṭṭ Dīpikā

Author: Khaṇḍa deva Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: V.S. १८४८

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10 by 4.3" Extent: 39 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks: —

प्रसं १

॥श्रीगणेशाय नमः॥ तत्र तत्र देवमनेकेषां प्रधानानामगृह्यमाणविशेषत्वेंऽगत्वं तत्र तत्र गृह्यमाण
विशेषत्वे त्वावृत्तिरित्युक्तं तत्र गृह्यमाणविशेषत्वेप्यन्यतरदुपकारलाभे प्रसंगेन वार्यसिद्धेर्नाभ
वृत्तिरिति प्रतिपादयितुं प्रसंगो निरूप्यते तत्र प्रसंगो नामान्यतरदुपकारलाभप्रयुक्तं गौणाननुष्ठानं अ
स्ति हीदं पशुपुरोडाशयागे प्रधानयागार्थानुष्ठितप्रयाजादिजन्योपकारलाभप्रयुक्तं गौणाननुष्ठानं
अस्ति च प्रणयनादेः पश्वर्थानुष्ठितगोदोहनादिजन्योपकारलाभप्रयुक्तं चमसाननुष्ठानात् अ
स्ति चाग्नेयादौ व्रीहिजन्योपकारलाभप्रयुक्तो यवाननुष्ठानात् अत्र चाननुष्ठानमात्रस्य प्रसंगात्वे
ध्येपि तदापतिरतः प्रयुक्तत्वांतमाद्यं विशेषणं अप्रयोजकेच वाजिनादौ नोपकारलाभप्रयुक्तं
दध्यानायनादननुष्ठानं अपितु वाजिनानुनिष्पन्नत्वादिप्रयुक्तमिति न तत्रातिव्याप्तिः प्रसंगः। वस्तुत
स्तु च तृतीयं प्रयोजकत्वाभावो प्रयोजकत्वं तदापि एवं च प्रसंगः। प्रसंगलक्षणानाक्रांतस्य प्रयो राम० १
जकत्वविशेषो वाजिनादौ हाबिति तयोर्भेदः। तेन आग्नेयोर्थानुष्ठितप्रयाजादिजन्योपकारलाभेपि अग्नि

माणविशेषत्वात्तदनुष्ठानं सर्वसाधारणत्वादग्नीषोमीयार्थमुपकारलाभप्रयुक्ताननुष्ठानाभावान्न
तिप्रसंगः। तदिहाग्नीषोमीयस्य वपाप्रचरणाग्नीषोमीयपशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीति
अग्नीषोमीयपशुयागांगभूते दर्शपूर्णमासिकाग्नीषोमीययागप्रकृतिके पशुपुरोडाशयागे
किं पाशुकानि प्रयाजादीन्यंगानि प्रसज्यंते उत भेदेनानुष्ठेयंत इति चिंतायां न तावत्पौरोडाशिकं
चोदकं प्रयोगविधिं च प्रयाजाद्यंशेप्युपगम्य केवलमनुष्ठानप्रसंग एवाभ्युपगंतुं शक्यः। प्रयोग
विधिना वपाप्रचारोत्तरकालविशिष्टस्य पुरोडाशयागप्रयोगविधौ तत्तत्पूर्वकत्वप्रयाजादीनां अ
कालकृतत्वेनोपकारकत्वानुपपत्तेः। यदि तु नायं कालविधिरपितु पशुपुरोडाशस्याख्यासहकृता
नुष्ठानसादेश्याद्वपाप्रचरणांगत्वावगतौ तत्प्रयोगांतःपातेनानुष्ठानसिद्धेरयं क्रमविधिरेवेत्युच्यते तथा
पि पुरोडाशयागार्थे प्रधानविधिनैवानुष्ठापितानां प्राकृतानां मानाभावकरणे वैगुण्यापत्तिरनिवार्यैवप
त्र हि पशुयागानां पुरोडाशयागानां च न दैवलक्षणंप तत्र सकलकरणे वैगुण्याभावेपि तंत्रत्वस्यैवापत्तेर्न

प्रसं
२

प्रसंगोपपत्तिःयत्रवैलक्षण्यंयथापशावेकादशप्रयाजास्तिष्ठंतिपशोःपृषदाज्येनानुयाजाएकादशवै
कृतयाज्यांतरयुक्ताःपुरोप्रयागाःशेत्तद्वापंचहविरासादनोत्तरकालीनाअनुयाजाःपृषदाज्येनतेन
वैगुण्यानापत्तिःअत्रावश्यंप्रसंगवादिनातद्देशाद्धाशस्यैवनव्यापारइत्यभ्युपगंतव्यंअस्तुतर्हित
द्देशेचोदकसत्त्वेपिप्रयोगविधिलोपःतथात्वेपुरोडाशोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौप्रयाजाधकत्वायोप्र
यांनाद्देःकारत्वाभावेनपुरोडाशांगत्यानापत्त्याचोदकवैयर्थ्यात्तत्प्रययाजानुष्ठानस्यपशूद्देशप्रवृ
त्त्वेनपुरोडाशोद्देश्यकत्वाभावात्अथपुरोडाशयागानुकूलभावनायामेवप्रयाजाद्देरितिकर्तव्यता
त्वेनान्वयात्तदंगत्वमित्यस्येतेत्तथापिअनुष्ठानाभावेप्यंगत्वबोधकातिदेशस्वीकारेकृतस्तेनैष्प
वद्यात्तातिदेशायत्वात्प्रमाकरमतप्रवेशापत्तेःअथउपकारएषभावेनपदार्थानामतिदेशात्दुपका
रलोपइवान्यतदुपकारलाभेपिनपदार्थातिदेशःउपकारस्यसिद्धत्वेनजनकार्यस्याभावेनपदार्था दाम॰
नामतिदेशात्तदंशातिदेशकल्पनेप्रमाणाभावात्अतएवपुरोडाशातिदेशेनप्रयाजादिनजन्योवि २

जातीयोपकारणवात्तिदिश्यत्तेनतत्तज्जनकप्रयाजादिकमपिअत्तअपूर्वार्थक्रियमाणप्रयाजादि
भिरेवतादृशविजातीयोपकारस्यलब्धत्वात्तेनैवपुरोडाशयागेपितज्जननरूपफलोपपत्तेःप्रसं
गाविरोधःअतएवकालसंख्यायभावकृतेनवैगुण्यमपिप्रयाजानामेवानातिदेशेनतत्तद्भावेनते
षांसत्तरामननतिदेशात्इतिचेन्नतथात्वेपिपशुयागोद्देशेनानुष्ठितप्रयाजादिजन्यादृष्टानांपशू
पकारप्रत्येवफलोपधायकतयापुरोडाशयागोपकारकत्वानुपपत्तेःअन्यथास्वर्गोद्देशेनानुष्ठि
तदर्शपूर्णमासादितःपुत्रवत्स्याद्देरप्युत्पत्त्यापत्तेःअतःयत्रअपूर्वार्थक्रियमाणप्रयाजाद्येगैपुरोडाशोपका
रत्वानुपपत्तेस्तत्रदर्शपौर्णमासयानिप्रयाजादीनितानैवैकादशप्रयाजान्यजतीत्यादिनांगप्रधानसाधारण
प्रयाजाद्युद्देशेनैकादशत्वादिविधानात्सवर्कत्वेनेवतैस्तैःशोभयोपकारोपपत्तिःएकादशप्रयाजा
न्यजतिपश्वमेवतत्स्पृणत्तिएकादशानुयाजान्यजतीपश्वमेवतदनयजतीत्यादिनाएकादशत्वादी
नांपश्वपूर्वसाधनीभूतप्रयाजाद्यंगत्वावगमेनगृह्यमाणविशेषत्वयात्तेत्रत्वानुपपत्तेरितिप्राहे

प्रसं ३ सत्यमेकादशत्वादिगुणकंप्रजापतीयंपश्वर्थमेवतैरेवतत्पशुप्रयोगमध्यवर्त्तिनःपशुपुरोडाशया
गस्यप्रसंगेनोपकारसिद्धेर्नपृथग्यत्तदर्थमनुष्ठानंअतएवप्रसंगस्थलेऽन्यतःसिद्धोपकारलाभ
त्पुरोडाशप्रयोगविधिर्लाघवेननोक्तपकारजनकीभूतंप्रयाजादिमनुपपत्तिनवात्तदीय
चोदकस्तदतिदेशप्रयोजनाभावात्‌अतएवोपकारमात्रोपस्थापकातिदेशानचतैःप्रत्यक्षपूर्वजनकत्वे
ग्यतामात्रस्यैवजननेनपुरोडाशापूर्वानुकूलयोग्यतायाअपिसामग्रीसत्वेनोत्पत्तौवाधकाभावा
त्तनह्येकंकारणंयुगपत्क्रमेणवाऽनेककार्यंजनयतीत्यत्रनियामकमस्तिएकस्यैवघटस्य
युगपत्क्रमेणवारूपरसंयोगाद्युत्पादकत्वदर्शनात्कामेष्टेशनान्वषिततदर्शपूर्णमासजन्यपूर्व
न्नित्यप्रयोगीयपापक्षयस्याप्युपपत्तेश्च।सामग्रीभेदस्यप्रकृतेपिसमानत्वाचएकस्मात्कारणा
द्युगपदेककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैकस्योत्पत्तिरितरथाघटद्वयोत्पत्तिरपियुगपदापद्येत। राम० ३
अतःसर्वेष्वपिदर्शपूर्णमासादिष्वपदानर्थवादोपात्तकाप्रशस्त्यानुरोधेनप्रवृत्तिप्रयोजककामना

विषयत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेनस्थापितत्वात्तदवच्छिन्नस्यैकस्यैवयुगपदुत्पत्तिर्नानेकस्य
नचतर्हिक्रमेणतस्योत्पत्तिप्रसंगःपूर्वोत्पन्नकार्येणापूर्वस्यनाशेनतदुत्पत्तौबाधकाभावात्‌न
चैवमिहापिप्राथमिकेनपुरोडाशपरमापूर्वेणप्रजादिजन्यादृष्टनाशात्प्राप्ताप्तपशुपरमापू
र्वोत्पत्त्यनुपपत्तिलाघवेनोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्योपपूर्वनाशकत्वाङ्गीकारान्‌अतस्तत्का
र्यानन्तरोत्पत्तौनकिंचिद्बाधकमितियुक्तएवप्रसंगःसंग्रहकालादिकत्तेवप्यणपनृत्यलयेवनिरस्तं
॥जैमिनेःयानित्वंगाणिआज्यभागावद्यत्ताहीनिपशौनविद्यन्तेनापिपुरोडाशेकर्त्तव्यानिनवा इ
तिचिंतायांपुरोडाशभावनायाइतिकर्त्तव्यताकांक्षायांसन्निहितयापशुकर्माचोदकप्राप्ततिपतितांगजन्यो
पकारगणानेवोपस्थितत्वेनस्वापूर्वजननानुकूलयोग्यताजनकत्वमात्रकल्पनयाइतिकर्त्तव्य
ताकांक्षाशांतेर्नपुरोडाशविधिनास्वतंत्रचातिदेशकल्पनंगौरवात्‌अतश्चपृथग्ग्रहमेधीयस्य
स्तोपकारस्यभागाभ्यामेवनिराकांक्षत्वान्नातिदेशकल्पनेतथाप्रकृतेपिलिंगैरेवोपकारोनि

प्रसं राकांक्षत्वादतिदेशकल्पनानुपपत्तेर्नाज्यभागादीनामंगत्वप्रसारणमस्ति अत एव प्रयोजनवर्गाभावा
४ त्पुरोडाशप्रयोगविधेरपि प्रधानमात्र एव व्यापार इति भेदेन तज्जन्योपकाराशेवेत्यपि लभ्यते एवं न चैव
मप्येकादशकपालसंपादकसंनिपत्योपकारकांगापेक्षयैवातिदेशकल्पनेन तथात्वे गृहमेधीयेपि
तदापत्तेः। वस्तुतस्तु अनोवाससोधिकरणन्यायेन लोकसिद्धैकादशकपालस्यैव ग्रहणान्न प्रयोगम
ध्ये तत्करणावश्यकता गृहमेधीयचरोस्तु वादनिकानामेव कतिपयानां सन्निपत्योपकारकाणां
पाठात्प्रयोगमध्यकरणमिति विशेषः। अत एवाज्यभागादीनां पुरोडाशार्थकरणमिति प्राप्तेष्या
द्युकाणोपकाराणां पुरोडाशापूर्वजनकतानुकूलयोग्यता प्रतीतेस्तच्छिन्नातीयापूर्वत्वेनैव वस्तुतो
जनकत्वेपि तत्कार्यं कारणाभावबोधकपदकल्पनायाननात्र वस्तुतो पुरोडाशयागप्रधानीभूतपश्वपूर्व
संबंध्यंगजन्योपकारैर्योग्यताभाववदिति यद्वा विधाकल्पना॥ तथा तेऽपूर्वाणामणुपपादकत्वाद्भिन्ना राम
न्यापूर्वाणामेतद्योग्यताजनकत्वापत्तेः न चेष्टापत्तिः यौगिकांगजन्यापूर्वाणामपि सर्वनी ४

योपकारजनकत्वप्रसंगात्तत्रापि दृष्ट्वातिदेशानापत्तेः यश्च पूर्वसंबंध्यंगजन्योपकारस्तस्य पुरोडाश
जन्यापूर्वे वाधितत्वात् पादिजन्योपकारे चातिप्रसक्तत्वेन तादृशपदस्य कल्पयितुमशक्यत्वाच्च
अतोऽवश्यं स्वप्रधानीभूतपश्वयागसादृश्योपस्थितसान्नाय्यसंबंध्यंगजन्योपकारैर्निरूपितयोग्य
ताभाववदिति कल्पना अतश्च युक्त एव पुरोडाशे सौमिकधर्मातिदेशः। तेन च सर्वोपकारेषु तत्त्व
भावेन पदार्थातिदेशे वाच्ये येषामुपकारोऽप्राप्तो न लभ्यते तद्देशे पदार्थातिदेशस्य तत्प्रयोगावि
धेरवश्यकल्पत्वाद्युक्तमेवाज्यभागादीनां करणं यत्तूपकारात्प्राप्ततोलब्धास्तद्विषयेऽतिदेशप्र
योजनाभावान्नातिदेशः पदार्थानां उपकारांशे चास्येदम् । यद्यपि च नोपकारस्य पृथगतिदेशो गौरवा
त् अतिदेशलक्षणस्याव्याप्तेश्च तथापि एकैनैवातिदेशेन प्राकृतोपकारद्वारा पदार्थानां विकृत्यासंबं
बोधयति पकारस्यापि विकृतिसंबंधावगमात्सिध्यत्तित्स्याप्यतिदेशविषयत्वं तत्त्वं च प्रसंगस्थलेऽ
तिदेशेन प्राकृतोपकारद्वारा अन्यत्तदुपकारलाभादेव पदार्थाविधानात् तल्लाभे उपकारसंबंधसिद्धौ

प्रसं ५ त्वपि पदार्थविधायकत्वाभावान्नातिदेशेन पदार्थानामनुष्ठेयत्वाभावाच्च न प्रयोगविधिरपि अतश्च
न सर्वत्र प्रकृतौ विकृतौ चाग्निविधिपुरोडाशं वाक्यार्थः अन्यतदुपकारालाभे अग्नेनांगेन योग्यतांसंप
द्यते इति। अत एव प्रकृतौ विकृतावपि देवातिदेशिकतिप्रयोगमध्ये अनुष्ठाने प्रसंगेनोपकारलाभे अन्ने
न प्रयाजाद्यनुष्ठानं पशुपुरोडाशेपि च देसे निष्पत्तया पयाशक्तिः कादृशप्रयाजाद्यनुष्ठाने नापि वि
यमाशोपुरोडाशाद्यनुष्ठानं शास्त्रेण नैव पेच प्रयाजाद्यनुष्ठाने तस्य च पशोरपि प्रसंगित्वं अन्यतदुपकारला
भस्याविशिष्टत्वात् अत एव तत्र मध्यपातादिकमपि कारलाभोपलक्षणमेव च अतोय आन्यतदुपकारला
भस्तत्र नकपदार्थाशेन वाप्तिदेशेन वा प्रयोगविधिरिति तत्तद्भावेनभवतीति सिद्धं न चैवमप्रयो
ज्येपि प्रयोगविध्यभावात् प्रसंगतो विशेषानापत्तिः अन्यतदुपकारालाभे प्रसंगस्थले प्रयोगविधिसत्वे
न तत्तो भेदात्तत्वस्तस्य च तदर्थित्तप्रयोज्यत्वाभावादरावाप्रयोज्यत्वे तद्भिन्नमेव चोदकविध्यप्रसंगत्व
मिति नाभेदः सेकाप्रयोज्यत्वमात्रमेव तत्प्रसंगत्वमिति ध्येयम् पत्नीचोदकप्रयोगविध्यारूभयोः राम० ५

सत्वेपि प्रयोज्यताभावादनुष्ठानमिति प्राभाकरमतं तत्तद्विधिना विहितस्य गुणविशेषविशिष्ट
स्य प्रयाजादेरनुष्ठाने विहितगुणाभावेन प्रयोज्यत्वलाभानुपपत्तेरुपेक्षितं अस्मन्मते तु गुणवि
धानाभावादेव नवैगुण्यमिति विशेषः यत्वासिन्नधिकरणे मते प्रयोगविधिमंगीकृत्य चो
दकलोपेन पूर्वपक्षकरणं चोदकागिकारे प्रयोगविधिमात्रलोपेन च सिद्धान्तकरणं तन्मिथ्यु
क्तं कृत्वा प्रयोज्यताभावाच्चोपेक्षितं नानार्थत्वात् सौमिकामहावेदिदेशत्वे नांगप्रधानार्थत
त्वुक्तं ततीयेतदाह्नपतिशस्यामहेस्यां कर्तृमिति महावेदिस्तसर्वोऽस्थेवारणवत्तेन महावे
दिकरणोत्तरं यानिदृष्टिपश्वादीनि दर्शपूर्णमासविकाराणि सोमांगानि कर्माणि तत्र महावे
रासाद्यनुरूपस्यागस्य महावेदिधर्मकत्वोपदेशादातिति देशिकधिकवेदेस्तद्दिकशारणा
स्य च वाधाद्युपविचारमेव यद्रुत्वमेनार्थवादिकोगमनोदितरूपकर्तृप्रवारमात्रार्थत्वं महावेदे
स्तदाकृत्वाच्चिंतपौर्विकातादृशकर्मतोह विरासादनार्थे रोध्रिकवेदिस्तद्वैदिकरणस्य कार्यासिध्य

प्रसं ६ भावात्प्रसंगासिद्ध्यनुपपत्तेरैष्टिकवेदिकरणेन त्वोसंयावत्तद्विरासादनीयं न हि ऐष्टिकसौमि
कवेदिकरणयोस्तद्विधोर्व्यर्थत्वे प्रत्यभिज्ञापकाभावात्प्रकरणेन तस्य च वेदिकरणभेदप्रती
तेः। सत्यपि वेदिशब्दमात्रस्यैकत्वे तद्व्याख्यानेन तत्परिमाणविशिष्टदेशविशेषरूपाभिन्नत्वेन तत्त
द्वेदिभेदाहितिप्राप्ते सत्यनकर्त्प्रचारेणाहविरासादनस्य प्रसंगासिद्धिस्तस्य पृथगनुष्ठानाव
श्यकत्वात्तथापि महावेदिसंपादकवेदिकरणेनैष्टिकवेदेरपि सिद्धतयानैष्टिकवेदिकरणस्य
पृथगनुष्ठानं वेदिर्हि न परिमाणविशिष्टदेशविशेषः तस्य स्वतःसिद्धत्वेन वेदिकरणजन्यत्वा
नुपपत्तेः। वेदिकरणसमारब्धयागस्य वेद्युत्पादकत्वाद्यागतेश्च किंतु अदृष्टविशेषावच्छिन्नदे
शविशेषोऽदृष्टमेव चात्र च विशेषणं तत्तस्य देशस्य वेदिकरणात्तन्मत्वाद्दृष्टमेव तज्जन्यत्वे
वेदिशब्दस्यानर्थकत्वपरिहारायैकजगत्तीयमेवेति सौमिकवेदिकरणेन तस्य जातत्वाद्दृष्टावि
शेषावच्छिन्नाहवनीयप्रत्यनकदेशस्यैष्टिकवेदिपदार्थस्य सिद्धेनैष्टिकवेदिकरणानुष्ठानं राम० ६

न च वनेकजातीयादृष्टं वै प्रतिवेदिकरणारणादृष्ट्यस्यकारणत्वे व्यभिचारस्य करयोरापत्तिः गत
तत्कत्व एवं साधनीभूतवेदिरूपादृष्टं प्रति न वेदिकरणस्य कारणत्वादृशां वेदिकरणान्तरप्र
सक्तेः प्रकृते लद्दृष्टमात्रस्यैव लाघवेनाभिदिष्टतया तज्जनकवेदिकरणाविशेषस्यानतिदेशादि
त्ति कौस्तुभेऽराववसंमतांगोऽधिकरणे स्पष्टं स्पष्टं यावत्रषुत्योभिकानां ग्रहचमसादिपात्राणामासादनेनोत
रं यानिधिवि कारणिताम तनायपश्चाद्देनि तेषु तैरश्चोपात्तैः कार्यासिद्धेर्नैष्ठाकृतत्रद्वृदि पात्रासे
पकत्वत्वमितिप्राप्ते न तावत्तैः सोमप्रक्षेपेणाहविरंतरप्रक्षेपसिद्धिः। तस्य पृथगनुष्ठानावश्य
कत्वात्तद्हविरंतरप्रक्षेपादौ च न ग्रहादीनां कारणतात्प्रामाणिकी त्वेपदेशातिदेशयोरभावात्
प्रयाजाद्यदृष्टानां हि पुरोडाशोपकारकत्वे अतिदेशेनसिद्धेपृथक्यसिद्धनामेव तेषां मेध्योपजी
वनं प्रवृत्तेत्तु सौमिकानामेतत्प्रक्षेपाद्यांगत्वे प्रमाणाभावान्महावेदिवद्ग्रहचमसेषुभाकारवि
शेषविशिष्टकाष्ठविशेषत्वादिरूपज्जुहत्वादिरूपत्वे प्रमाणाभावात्तिशेषिकपात्रारणाबाधात

प्रसं
७

विलायामेवोपायान्तरत्वेन लाघवस्याप्यभावान्नात्र प्रसंगसिद्धिः। अत एव सुत्यादिने पुनाग्निमे
पृथिवी ज्योतिषा सहेति द्वाभ्यामभिमृशति। तदादिनारब्धविकृपात्राणामभिमर्शने विहितं। अत
एव ग्रहैर्जुहोति। त्याहिनांगप्रधानसाधारण्यामसेपानुवादेन हिरण्यमध्यः स्रुचो भवंतीव ग्रहादि
विधानादुपवेशनेन वहविरंतरप्रक्षेपग्रहाद्यप्राप्तेरैष्टिकयात्र वाध इत्यप्यपास्तं तयात्वे ध्रुवं
द्दर्शनवैयर्थ्यात् ग्रहादीनां सोममात्रार्थत्वे गमकोत्तराणामपि सत्वाच्च शामित्रे च देशना
मित्रे प्रणयतीति विहितः पशुयागे शामित्रोऽग्निः पूर्ववद्देवपुरोडाशपावेन प्रसक्ते किं
आतिदेशिकगार्हपत्यकार्ये शालामुखीय एवात ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवतीति वचनेन विहितः।
शालामुखीय एव नुधास्यमानामवचनत्वादंगप्रधानसाधारण्यानुवादेन विहित
शामित्रेण शालामुखीयवाद्योपपत्तिः शामित्रशब्दस्य शमनसंबंध्यग्निवाचित्वात् पशोरपि शम राम०
नसंबंधावगतेस्तस्य च पशावेव साक्षात्साधिकरणेन सत्वात्पशुश्रपणदेशे नैव शामित्रवि ७

धिप्रतीतः। अथ प्रणीतो आहवनीयादुत्तरवेद्यामग्निप्रणयनोत्तरं अवशिष्टाहवनीयस्य शाला
लामुखीय इति संज्ञा स एव शालामुखीय एवात ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवतीति वचनेनाग्निप्रणा
यनादूर्ध्वं गार्हपत्यकार्ये विनियुक्तः गार्हपत्यस्यानंतरं दाध्यप्राजहित इति संज्ञा कौंडपायिनां
मयने च चोदकपरेपरयास र्वेमिद्धमतिदिष्टं तत्र मासाग्निहोत्रमपि सर्वोपसदत्तरकाली
नसायंकालकर्त्ताव्यग्निप्रणयनोत्तरमिदं तदीयमपि प्राग्शालासु स्वीयस्य प्रवृत्तत्वात्तत्रै
वस्यात्तनक्षत्रशामित्रच मासाग्निहोत्रमपि परोच स्यांगता प्राह कप्रमाणाभावः चोदना
लिंगातिदेशस्यैव प्रमाणत्वात्तत्तन्वत्तद्वेदस्याप्रवलनामातिदेशप्राप्तिप्राजहितेन तस्या
धादनेन गात्वे कार्योत्तरे प्रवृत्तस्यैव शालामुखीयस्य लाघवादिनयज्ञौदनेन नामातिदेशस्यैव प्रा
जहितविषयत्वाकल्पनात् शालामुखीयस्य प्रकृतत्वादग्निप्रणयनोत्तरकालीन यज्ञभाग
धर्मत्वेन प्रधानाश्रितत्वात्तेन नामातिदेशप्राप्तिसवाधोपपत्तेश्च प्राजहितसमारब्धात्

भाट्ट
८

स्यकार्यसाधनत्वाभावप्रतीतेः। अत एवोपादानलाघवानुरोधेन शालामुखीयस्यैव प्रसंगेन गृह
याल्प्राजाहितस्य निवृत्तिरिति प्राप्ते नात्र किंचिदुपादानलाघवं शालामुखीयस्य कार्यान्तरे प्रवृत्तत्वेपि त
त्कार्यस्य प्रयोगनखेन लाघवाभावात्तत्सन्निहितत्वमात्रस्य प्राजहितेपि सत्वाच्च न च भागाधर्मत्वेन प्राधा
नाश्रितत्वाच्छालामुखीयस्य प्राबल्यं प्रधानाश्रितस्याप्यंगेषु कल्प्यत्वेन स्वाश्रितप्राजहितापेक्षया दुर्ब
लत्वात्तमासन्निहोत्रस्यापि कोऽपादिनामयने प्रधानत्वेन प्रकरणेनाधिकरणस्थापितत्वाच
वस्तुतस्तु नायं भागाधर्मः प्रहार्थेव प्रागस्यापि स्ववाक्येऽक्तत्वाभावात् योग्यतया साक्षात्सदा येधर्म
त्वेसैव युक्तत्वाच्च अत एवापूर्वे मासाग्निहोत्रे न शालामुखीयस्यागत्वप्रसक्तिः। वस्तुतस्तु न कोऽपि प्रानाम
यनेत्वेनैकोऽतिदेशः प्रमाणाभावात् पितृत्वहाभिततसोमयागत्वेनाभिन्न एव अत एव शालामुखीयस्य
प्रकृतौ प्रकृतापूर्वसंबंधि गार्हपत्यकार्य एव विनियोगेन त्वसंबंधितत्वार्थे अत एव मासाग्निहोत्रेत्तर राम॰
त्तिदेशप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात्तत्वातिदेशेन प्राजहितप्राप्तिरविकलैव अत एव प्राजाहितसंज्ञापि सो ८

मयागापूर्वसाधनीभूततत्कार्ये एवेति ध्येयं। न हविर्धाने शामसोमधारणार्थे द्विरा कटे हविर्धानसंज्ञ
के प्ररोपीय हविर्धानमंडपे समंत्रके स्थापितेऽत हृत्तरं च यानी शिविकाद्वित्तेषु अतिदेशप्राप्तानो धिक
रणको निर्वापः समर्थयोरेवान ज्ञोरन्यतरच्च कर्तव्यः। अवसावच्छिन्नस्य साधनत्वविहितस्य परप्र
त्तस्य सलाभे च तत्रानोतराक्षेपकल्पनानुपपत्तेरिति प्राप्ते न तावदत्र वृमियमेन स्वदेशस्थापितस्य
न सो निर्वापदेशे शालामुखीयस्याभ्यागेन यनेसंभवति तयोर्हविर्धारणाव्यापृतयोर्हविषं उत्
रणात्तत्रियाराच वैगुण्यापत्तेः। अथ प्रसंगेन एव तद्देशाभावकृतवैगुण्यं लाघवानुरोधेन सोढव्यम् हवि
र्धानदेश एव तद्दपरि एकदेशावस्थितं सोमे सत्यपि निर्वापो विक्रियते ततो नोत्तरश्च हृतोयनमान
गृहे कार्यान्तरार्थमनोत्तरसत्वे लाघवास्पदत्वे स्यत्वान देशाभावकृतवैगुण्यप्रसहनेपपदापितस्या
वस्तदापितस्य सोपकल्पनमेवानुपादेयदेशबाधापेक्षया युक्तमास्थापितेऽन्यहुपदेशेऽनसोमत्र
पितृनिर्वापांगे अत एव तदर्थत्वागापेक्षया पदार्थासेपस्यैव यासिकस्य न्याय्यत्वान्नात्र प्रसंगः। नघुक्त

भा॰द्वा
९

सोमश्चवर्द्धस्पकालीनरात्रिजागरणमाम्नानंदर्शपूर्णमासयोरपिअग्नीपवसथ्येहनिजागरणमा
म्नातंतदतिदेशेनसोमांगेष्विपपशुप्राप्तंसोमांगजागरणेनप्रसंगः।अथेनइतिप्राप्तेयदितावज्जागरणं
यज्ञसाधनरक्षणार्थाद्वाहाअप्रमादार्थंतदाअन्यकालीनजागरणेनअन्यकालीनेष्टांगभूतपदार्थ
रक्षणासंभवान्नप्रसंगः।नहिकापिसोमांगभूतेष्टिर्हिंसारात्राववस्थितेहोमसंलीया।सद्यस्कालावा
दिनएववसत्वात्प्रायणीयादीनांभिन्नकालतास्पष्टेनअप्यदीक्षितत्वात्रात्रिजागरणंतत्रयास्वरसेन
व्यावर्तितइत्यर्थेवादान्तस्मात्स्वप्रव्यावर्तितफलकजागरणस्यादृष्टार्थत्वप्रतीतेस्तदृष्टस्यसो
तिष्टोमपरमापूर्वीयस्यविधिसमापितत्वात्तेनैवप्रसंगसिद्धेर्नक्षिप्युपृथक्जागरणमितिचेत्तथात्वे
पिदार्शिकजागरणस्यादृष्टार्थत्वेनप्रसंगानुपपत्तेः।तस्मात्प्रदृष्टार्थत्वेपिचप्रकरणांतरन्यायेनवि
जातिचेत्तयोर्जागरणयोरेकादृष्टजनकत्वप्रमाणाभावेनाविजातीयादृष्टेविजातीयादृष्टजनक
क्रियाप्रसंगानुपपत्तेः।नचअदृष्टवैजात्येपिदर्शश्राद्धेभवतीपात्तश्राद्धस्यप्रसंगसिद्धिरितिकाल

राम॰
९

दर्शश्राद्धेयुक्तंतत्रायवश्राद्धभावाविशेषनयाकालैकाननिमित्तद्वयसंपातेतंत्रस्यैवोक्तिचितत्वात्।एते
नादृष्टसाजात्येपिनित्यकाम्यदर्शादिष्टसत्वेपिअगत्याप्रमाणविशेषतयातेत्वमेवनतुकाम्यत्वे
ननित्यस्यप्रसंगः।प्रमाणाभावात्कामेसतितस्यचनिमित्तस्यापिप्रयोजकत्वस्यप्रामाणिकत्वेन
तदभावकल्पनायोप्रमाणाभावात्इतरथाकामनायाःफलोत्पत्तिप्रत्येवकारणत्वकल्पनेनवै
यरीत्यस्यापिवक्तृशक्यत्वात्व्यक्तिभेदेपांकाम्येनगोदोहनेनादिनानित्यचमसकार्यसिद्धिःप्रसंग
नेतितद्विषयेकाम्येननित्यसिद्धिःप्रसंगेनेतिप्रवादः।अस्तुवातादृशस्यत्वेपिप्रसंगः।तथा
पिअदृष्टवैजात्येनैवकचित्प्रसंगः।अतएवअवभृथेचरेत्कृष्णमतिकृच्छ्रंविपात्तेनोक्तमितिकेचि
ऽस्वरूपातइत्यत्रास्वरूपात्तद्रूपव्यापनिमित्तिकप्रायश्चित्तेनव्यापकनिमित्तरूपावगणाशक्य
निपातनिमित्तकप्रायश्चित्तयोःसजातययोरेवप्रसंगसिद्धिविज्ञानेश्वरेणोक्तत्वात्तत्रापितंत्रेप्रसं
गोवेतितत्स्वयमहोविजातीयेतुनैवकिंचिद्वचनंविनाप्रसंगइतिप्रकृतेअदृष्टार्थत्वेपिजाग

भा॰दी॰
१०

रणायाने प्रसंगगमंत्राश्च वरणप्रयाजेषु दक्षिणोत्तरविहारयोर्योर्दर्शभेदात्कर्तृभेदवस्तुतस्तु द
र्शपूर्णमासयोरपि परिशिष्ठा त्रिग्रणां विहितं तत्र दीक्षणीयादेः सद्यस्कालत्वात्तंत्रतत्वोपएवेति
कप्रसंगः। मंत्रांश्च वरणप्रयाजेषु दक्षिणोत्तरपि विहारयोर्दर्शभेदात्कर्तृभेदाच्च पदार्थानां न तंत्रतेति
स्थितं तत्र च प्रयाजादिविषये मस्योन्यग्रहस्य न्याय्यत्वान्मादृशान्याय्य प्राप्त प्रसंगोपदेशाध्वर्युः करोति
तत्प्रतिप्रस्थाता करोतीति वचनेन बाध्यते इस पुनरुक्ते वा अतस्तत्तावत्पृथगेव कर्तव्याः मंत्रास्तुपर्य
स्मरणार्थास्ते अध्वर्युणा तावत्पठनीयाः तत्तन्ध्न तेन समंत्रेषु पदार्थीकृते पश्चात्प्रतिप्रस्थात्रा तत्पदार्थक्रि
यमाणोध्वर्युः प्रतिप्रस्थातृ कर्तव्यपदार्थयोः क्रमविधानात्प्रतिप्रस्थातृ कर्तृक पदार्थस्याध्वर्युकर्तृ
कपदार्थेनोपस्थितसिद्धेर्मन्त्रकार्यस्य प्रसंगसिद्धानमेवाणांप्रतिप्रस्थात्रा एव यकपाठ इति मा
त्तनिर्दर्शमानीत्यादि मंत्रे वात्मा भिवादित्तयाश्रात्मकर्तृकनिर्वापस्मृतेरेव कार्योपयोगितया लाह राम॰
स्याश्चानतोऽप्रलाभानादसंगः। वस्तुतस्तु परेच्छा धर्मर्युः करोति त्यनेन क्रमविधिः प्रसंगरभावा १०

मात्रफलकतया तादृक्पदार्थकरणमात्रविधानात्कर्तृभेदेन पाठक्रमस्याप्यनियामकत्वाच्च अतो
युगपदेव द्वाभ्यां समंत्रकाः पदार्थाः कर्तव्या इति कप्रसंगाच्च काशः। धारणार्थत्वात् दर्शपूर्णमास
योः प्रणयनोत्तरं प्राकृपरणीत्तं तांग्नीनां समंत्रकमाधानं सन्निधने विहितं तत्र अतिदेशेन सोमांगेष्टि
पशुचेंधादौ दीक्षणीयादिरूपे प्राप्तमपि न कार्यं ततः पूर्वमेव सांगसोमकरणार्थं प्रणयनाद
इतरं सन्निधानस्य कृतत्वात् यद्यपि तत्र मंत्रकार्यं प्राप्तं च तथापि तादृशेनैव कार्यस्य जातत्वा
न्न दीक्षणीयादिषु पृथगनुष्ठानेन च एकवारं सन्निद्धस्य पुनरिध्मार्थं समंत्रकसन्निधानो
पपत्तिः॥ यमाग्ने वर्चे इति पूर्वमग्निपरिग्रहात्तीत्यनेन प्रणयनाद्युत्तरकालीनमथ मान्वाधा
नवमंत्रविधानान्न च पूर्वं परस्याग्निपरिग्रहणमानाधिकरण्येन्नात्वनीयपरत्वात्प्रतिप्रधानं
गृह्यांवृत्तिन्यायेन प्रतिधारणां मंत्रावृत्तिः। बोधायनेनास्य गार्हपत्यान्वाधाने विनियुक्तेस्तया
पूर्वं परस्य क्रियाविशेषणत्वमंगीकृत्य प्रथमान्वाधानविधिपरत्वात् अत एव देवतारोव

भा॰द्वा
११

पर्वेद्युर्गृहीत्वाग्वोभक्तेयन्नंतद्इत्यर्थेवाहानुरोधात्सर्वेपदपर्वेद्युःकास्यपरमितत्वपिकेषेचिदत्रप
राक्तेनलक्षणापत्तेः पूर्वेद्युःकालीनानेकसन्निधानेसंज्ञापत्तिप्रसंगाच्चप्रकृतौसद्यस्कालायोरन्या
धानकरणानापत्तेश्चद्वीप्सरणीपादेःसद्यस्कालत्वाप्रसंगासिद्धिकथनस्यानृततिमहत्वाच्च अ
तोस्मदुक्तरीत्यैवाध्यानेमंत्रविधेर्युक्तएवहीप्सरणीयादेःप्रसंगः। तथाव्रतेदर्शपूर्णमासयो
रग्रेव्रतंपतञ्जुतिमंत्रेणाव्रतग्रहणमाम्नातंव्रतेनानृतस्यवदनब्रह्मचर्यादिसंकल्परूपेसत्य
वदनंहिसवैसत्यमेववदेतिशतपथेविहितंसइतिकर्तृव्यापाहानेनकृत्यस्यपुरुषधर्मः। अ
तएवनानृतंवदेदितिप्रकृत्यनुधर्मात्वात्संयोगांतरे अन्यत्तरेणान्यतरस्यलैप्ययपथ्यशंकानश
क्यांतरीयत्वादपास्ता एवंसब्रह्मचारीश्रमधुमांसाशीस्यादितिब्रह्मचर्यविधावपिज्ञेयंस्त्रप
गमनमांसमतिषेधेनुशास्त्रांतरीयइतिनविरोधः। ततश्चमपिव्रतेसोमागोपिपश्वादिषुनका राम॰ ११
र्येहीप्सणीयोत्तरसोमार्थकर्तनेचदीक्षाद्रूपव्रतग्रहणेनआवश्यमविरसृहेनप्रसंगसिद्धेः

नचैषिकसौमिकव्रतकरणयोर्विनातीयाहृष्टजनकयोःकथंप्रसंगः। विजातीययोरपितत्रै
णापरियालितयोर्विजातीयादृष्टजनकत्वोपपत्तेः। अतएवसत्यवदननियमाहिपारिषा
लनस्पत्तत्रत्वेपिसोमार्थंकृतेनैवतत्संकल्पेनेचतत्कार्यसिद्धेर्नपृथक्संकल्पकारणसके
त्संकल्पितस्यपुनःसंकल्पवैयर्थ्यात्व्रतवर्तमानतादृशायांव्रतेचरिष्यामीतिमंत्रलिंगा
नुपपत्तेश्चनचयाचज्ञीवंपुरुषार्थसत्यवदनेनियमसंकल्पेकृतोपिपाथादर्शपूर्णमा
सज्योतिष्टोमारोपुनस्तत्संकल्पकरणंतथासोमार्थतयाकृतेपितत्संकल्पेनदर्शादिपश्वा
दिषुपुनस्तत्संकल्पकरणंनविरुध्यतइतिवाच्यंपुरुषार्थतत्पाकृतस्यापिसंकल्पस्यक्रत्व
र्थतयापुनःकरणेवाधकाभावात्सत्यवदननियमस्यत्वेपिब्रह्मचर्यादिसाधारणव्रतसामान्य
संकल्पेवाधकाभावाच्चप्रकृतेतुसामान्यसंकल्पस्यैवसोमार्थकृतत्वाद्दीक्षाद्यर्थपुनःकरणं
विरुद्धमितिविशेषः। नचैवमपिसोमार्थस्यव्रतस्यकर्तृसंस्कारद्वाराअंगप्रधानसाधारण

भा०दी० त्वयाइष्टार्थत्वस्यापि सत्वान्महावेदिवदौपदेशिकेन वृत्तसंकल्पेनैषिकस्य बाध एव स्या
१२ त्तत्प्रसंग इति वाच्यं दीक्षा सोमस्येति वचनेन यमनियमपरिग्रहरूपव्रतसंकल्परूपायादी
क्षायाः प्रधानमात्रार्थत्वेनांगसाधारणत्वाभावात् अतो युक्त एव प्रायणीयादिषु प्रसंगः । दी
क्षणीयायां तु सोमार्थव्रतसंकल्पस्य दीक्षणीयोत्तरत्वात् असंगानुपपत्तेर्युक्तादेवैषिकप्र
ग्रहणात् द्विसर्गो धौधायनादृपस्कन्तस्यामपितोनेक्षेति ।। ग्रहणार्थं च पदृत्तमग्न्याधा
नस्य साधारणार्थत्वात् सोमांगेष्वादिषु अग्न्यान्वाधानं न विधत्त इति तद्विहास्निप्य समाधीयते
नान्वाधानमभिधाना शार्थं अर्पितदेवता एवं पूर्वेद्युर्गृहीत्वा श्वो भूते यजेत इत्यर्थवादवशा
देवतापरिग्रहार्थत्वं तत्र एव ममाग्ने वर्चइति पूर्वमपि परिगृह्णाति इत्यत्रापि इध्मानाइति मंत्रव
र्णाविशात्परिग्रहलक्षितानामन्वाधानेन प्रथमाग्निदेवतोपलक्षितास् सर्वाः प्रकृता देवताः सस्कुर्या राम०
दित्यर्थः । अतश्चाग्न्यंगिके अग्निधारणे ज्ञायमाने पितृदर्थत्वाभावात् सामान्यादिषु देवतापरिग्र १२

हार्थं कर्त्तव्यमेवाग्न्यान्वाधानाभिप्रायेण त्वपि देवतापरिग्रहार्थं तत्तथापित्वन्यायतत्था
आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दीक्षिष्यमाण इत्यग्निर्वै अवमो देवतानां विष्णुः परमो देवता
एवं तद्भयजः परिगृह्य दीक्षत इति च दीक्षणीयायां वाक्यशेषत्वस्या अपि देवतापरिग्रहार्थ
त्वावगते र्यत्कर्तव्येवं प्रसंगः । दीक्षिष्यमाण इत्यनेनचोत्तरकालत्वमात्रं विवक्षितं न जन्यत्वमि
ति तत्राथिकर्ष्ये विहाय व्याख्यानोपपत्तेः । न च दीक्षा सोमस्येति वचनात् तस्याः प्रधानमात्रार्थत्वा
पत्ते स्तद्देवतापरिग्रहमात्रेणानांगदेवतापरिग्रहः प्रसज्यत इति वाच्यं दीक्षायाः प्रधानमा
त्रार्थत्वेपि तदंगनकीभूत दीक्षणीयायास्त्वार्थवादिकदेवतापदसंकोचे प्रमाणाभावेनांग
प्रधानसाधारणदेवतापरिग्रहार्थत्वावसायात् तपत्व चसत्रकारादिभिरंगीकृत्यैव दीक्षणी
याः प्रधानमात्रार्थत्वं प्रधानदेवतायां वैश्वदेवग्रहीयायां विश्वशब्दस्य सर्वदेवावाचित्वात्स
र्वेषामेव देवानां देवतात्वप्रतिपत्तेरंगदेवतानामपि तस्य ग्रहेणा परिग्रहस्य संभवापत्तिरिति

भा॰दी॰ समाहितं तं द्विश्वदेवशब्दस्यादित्यविश्ववसव इति त्रिका दीक्षणीयागणविशेषेण कृत्वा व
१३ गते दीक्षणीयायां देवतापरिग्रहार्थत्वपक्षे प्रधानमात्रार्थत्वे प्रमाणाभावाच्चोपेक्षितं अतो दे
वतापरिग्रहार्थत्वपक्षेऽपि युक्त एव प्रायणीयादिषु प्रसंगः दीक्षणीयायां तत्तस्यामवस्थायां
देवतापरिग्रहस्य जातत्वात्कर्तव्यमेव तद्देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं च स्तः तस्माद्दर्शिका
न्वाधानवाक्ये अग्निपदस्योपलक्षणार्थत्वे प्रमाणाभावाल्लिंगोपसंख्यस्कन्नान्वाधानस्या
ग्निधारणमात्रार्थत्वप्रतीते दीक्षणीयापामलस्कन्नादौ सोत्साहकत्वावगतेर्नोभयोर
पि देवतापरिग्रहार्थत्वमर्थवादस्तु भयत्राप्येवकालोपवत्कृत्वा दंगाकारेण च प्रधानदे
वतायाः संबंधावश्यंभावात्तत्रैव परिग्रहत्वोऽपेक्षायास्तु तिमाचं अतस्तस्मात्सोमार्थाग्निधार
णे व दीक्षणीयायामपि प्रसंगसिद्धेस्तस्यामपि नान्वाधानसन्नहनं च दर्शपूर्णमासयोर्यौ रामः
क्तौ पत्नीसन्नहनसत्रोति विहितं सन्नहनं प्रायणीयादिषु दीक्षाकालकृतेन योक्त्रकरणा १३

कपत्नीसन्नहनेन प्रसंगसिद्धेर्न कार्यं दीक्षणीयायां तु कर्तव्यमेव बोधायनेन तत्रापि ने
त्यलक्षणं हि तद् दृष्टार्थं येन तामरणान्यायेन पुनः क्रियेत वासोधारणार्थं स्वरूपदृष्टप्रयो
जनसंभवे अदृष्टकल्पनस्यान्याय्यत्वात् न चात्रान्वाधानवदपि वासोधारणार्थत्वाप्रतीतेः
सकृन्नुतस्यापि पुनस्तदीयसंभवसंभवेन सचमोपेप्रयोजनांतरकल्पनायामपि पदार्थाति
शयार्थपरिव्याणीत्तरवचनसंनहनोपपत्तेरिति वाच्यं उपदिष्टपरिव्याणस्य विकृतौ प्रयो
जनांतरकल्पनायामपि प्राकृतस्य सन्नहनस्यासन्नद्धसन्नहनार्थत्वेन तत्र सप्रयोजनस्य वि
कृतौ कार्यान्तरकल्पनानुपपत्तेः पदिष्टसन्नहनप्रकृत्ते वेदनपासोधारणार्थमपि तु करिष्य
माणकर्मशीघ्रलाधानार्थमित्यत्वे तत्तथापि समर्थसन्नहनेनैव बलाधानसिद्धेः प्रायणीया
वेव तस्यैव प्रकृतिवत्कर्मणीयापत्तेः प्रसंगसिध्यविरोधाः अनुविधानात् दर्शपूर्णमासयो
रासपाशनमान्त्वेत्तत्र दपि सोमार्थत्वेनपयोव्रतेनैव प्रसंगसिद्धेर्न प्रायणीयादिषु कर्तव्यमनच

भा॰द्वा
१४

तयोर्विनातीयत्वप्रतिपादनकत्वेन कार्यभेदः संक्रमगतप्तेः कृत्वनुपयोगित्वेनानुषंगिकत्वेपिभयो
रनन्वाभावात्तत्प्राणाधारणास्यैवकत्वप्रयोगित्वयाप्रयोजनत्वेन प्रसंगोपपत्तेः। शेषभक्षाः। एवं
तर्हि यजमानकर्तृकाणां शेषभक्षणानामपि प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन कर्तृसंस्कारकत्व
स्यापि सत्वान्याणाधारणार्थत्वोपपत्तेः। सत्यपि द्वितीयाशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वे अस्मदुक्तप्रय
जशेषाभिधारणन्यायेनानुमानिकस्येव प्राणाधारणास्य प्रयोजकत्वावगतेस्तस्य च प
योजनत्तेन प्रसंगासिध्युपपत्तिरिति प्राप्ते आरणपाशन नियमविधिनात्तेनेव प्राणाधारणाव
र्तव्यत्व प्रतिपत्तेर्यजमानभक्षणस्यैकवत्तशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वावसायात्तस्य च प्रसंगासिध्यभा
वेन भक्षयितृव्यपदेश्ययजमानेन प्राशित्रीयादिष्वपि सेक्तः प्रत्तत्वाच्चद्वीडाशीयादिषुवोस्क
प्राप्तन्वाहार्ये दक्षिणासोमार्थदक्षिणायेव प्रसंगादानतिसिद्धेर्न हेयानादवदासिद्धासोम
स्यांगसाधारणपनिवर्तकत्ववत् प्रसंगनिवर्तकत्वमपि रोकं तथात्वेऽनतिभेदेन कर्तृ राम॰ १४

भेदापत्तेरंगप्रधानानामेकतन्त्रप्रयोगभेदप्रसंगात् अतः सोमांगं दक्षिणायैवानन्तत्वात्तदान
त्युपदेशोवनेपि च पशुप्रयाजादीनामिव तदंगत्वानपायान्नदीक्षणीयादीनामर्थवद्दक्षि
णाप्रयोजकत्वं न चैवमंगसाधारण्यनिवृत्तिप्रयोगाभावाग तद्धिकृतौ निरूढपशावौ दाहा
शशतननिवृत्तिप्रयोजनकत्वात् अतएव तत्र प्रकृतिप्रकृतितोन्वाहार्यो चात्रार्थासिद्धपाकि
चिदानतिसाधनद्रव्यं दक्षिणेत्यत्र विस्तरः। शेषभक्षाः। ऋत्विक्कर्तृकाणां शेषभ
क्षाणां द्वितीयायाशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वेपि प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेनानत्यर्थत्वस्यापि स
त्वाकरिष्यमाणकर्मशिवत्वाधानार्थत्ववत्संभवात्तस्य च चानुमानिकतयाप्रयोजक
त्वावगतेर्पुरुषवद्दशदत्तदक्षिणायाप्रसंगदतिशप्तेन्वाहार्यदक्षिणानियमविधिवदे
न शेषभक्षणास्यानत्यर्थत्वाकल्पनात् केवलं द्वितीयाशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वे प्रयाजशेषन्या
येन च ऋत्विक्प्राणाधारणापरपर्यवसानाधानार्थत्वमितिदृष्टं दशमाद्येऽत्रतीनात्रापि प्रसे

भा॰ह्रा
१५

गसिद्धिः। प्रवृत्तचरणत्वात्तद्दर्शितं कं होतृवरणमपि सोमार्थेन न संमंत्रकेन वरणेन वरणोद्दीस
णीयाहि पुनःप्रसज्यते प्रकृतौ तस्याददृष्टार्थत्वात्तत्प्रवृत्ते पुरोहिते पुचित्यदार्थेषु पश्चादग्निर्दैवो
होतारे वा स्मसूदित्यादिना प्रकृतौ होतृवरणमाम्नातं तच्च तत्स्य प्रवृत्तत्वेन दृष्टार्थत्वानु
पपत्तेरदृष्टार्थत्वावसायादप्रवृत्ताभ्यर्थनरूपत्तयादृष्टार्थेन सौमिकवरणेन न प्रसंगसिद्धिः
न च प्रवृत्ताभ्यर्थनत्वेपि ब्रह्मवरणावदृष्टार्थत्वापपत्तिः। ब्रह्मवरणस्यापि हि पुर्वै पुर्वै विकारणा
भ्यनुज्ञानार्थं प्रवृत्तस्यापि प्रणीताप्रणयनात्पूर्वैकाणाद्विति च य्यपौर्णमास्यां तावद्वेदिकरण्य
स्य हापरभिवासनोत्तरकालीनत्वेन पूर्वेद्युः कोलात्वाभावा स्वणीताप्रयापनकालीनब्रह्मव
रणस्याप्रवृत्ताभ्यर्थनरूपत्तयाऽदृष्टार्थत्वोपपत्तेः। अमावास्यायामपि वेदिकरणापकर्षे
तदंगभूतब्राह्मणानुज्ञानार्थं तया ब्रह्मवरणस्यापि अर्थक्रमेण पाठक्रमेवाधित्वापकर्षसंभव रास॰
नाप्रवृत्ताभ्यर्थनरूपत्तयाऽदृष्टार्थत्वापपत्तेः। न चैवं होतृवरणेपि अर्थक्रमानुसारात्सामि १५

धेनीतः पूर्वं करणापत्तिः। अवत्सामिधेनीरन्वाहेति होतृवरणावाकृशोधेरणपाठक्रमबाध
कत्वाप्रतीतेः। अपंदिन स्वत्ते वः सामिधेनोमात्रतात्पर्यग्रावरणपर्युसस्तः। तथात्वेनिविम
त्रेभ्यः पूर्वकरणापत्तेः। किंत्वेकवाक्यत्तालाभायपाठक्रमाबाधमात्रतात्पर्यग्राहकः। अ
तश्चास्यापकर्षान्नुपपत्तेः। प्रवृत्ताभ्यर्थनरूपत्वेनादृष्टार्थत्वान्नप्रसंगः। ब्रह्मवरणस्यादृ
ष्टार्थत्वापुत्तुणावप्रसंग इति वैषम्यं। नच प्रवृत्ताभ्यर्थनरूपत्वेनादृष्टार्थत्वानपि लोभवशी
नसेदेहेपि यत्किंचित्कर्मणि प्रवृत्तस्यापि कर्मकरस्य मध्ये निष्क्रापकलिरवनादेर्दृष्टार्थत्व
वद्वरणसंदेहेपि स्वलोभेन सामिधनीषु प्रवृत्तस्यापि होतुर्मध्ये वरणस्यादृष्टार्थत्वोपपत्ती
रिति वाच्यं संदेहेन प्रवृत्तस्य कदाचित्परिवृत्तावेतत्प्रधानयोरेककर्तृकत्वबाधापत्तेरवश्य
यजमानो नैव सामिधेनीतः पूर्वं कृतस्य लौकिकप्रवृत्ताभ्यर्थनाद्युपायस्य करणेनास्य च वर
णावहृत्तवरणात्वरणस्यादृष्टार्थत्वावश्यकत्वात्तन्न तृणावावृत्तइतितस्यस्यचैध वरणाभ्युदसे

भा०व्या०
१६

वार्थम् एवं च कृत्तयाऽप्यावरणावच्छिन्नत्वमेवावच्छेदार्थप्रयोजकं न प्रवृत्तमर्थं नत्वमित्य
पि ध्येयं। न चैवं सत्यपि अवच्छेदार्थकेऽपि केवलं रत्नावरणाशब्दलोपश्चाविकृत्वापत्तिः प्रार्थनस्यैव तत्स्य
द्वावाच्यत्वात् अत एव सौमिकेन वरणेन व्रह्मवरणमेव प्रसज्यते न तु स्तोत्तृवरणमितिसिद्ध
वस्तुतस्तु सौमिकस्य वरणस्य प्राकृतत्वरणावदेव कर्तृसंस्कारकत्त्वापत्त्या प्रधानार्थत्वं दृष्टि
णावच्च प्रधानमात्रार्थत्वाग्राहकाभावात् नैमित्तिकस्येव वरणादेर्वाच्यतावच्छेदप्रसंगः। वैच होत
वरणस्य तु सोमिनेतितद्ध्येयं प्रासंगीकीचास्मिन्नपक्षेऽप्यापसंगतिः मज्ञोत्पत्तिः। आतिथ्यादौ प
सहगीषोमीयार्थसाधारणमेकमौपदेशिकाम्बावत्यादिगुणाचर्हिः। एवं चतुर्थं तत्र
क्षेदे न प्रोक्षणादपूर्वस्य तत्र देशेन भेदे नु प्रायाम्स्त्रपिचर्हिःषएककत्वादेदेनन कार्योऽनवा
ग्नेःपात्रारणां वारार्थकत्वेऽपि प्रतिप्रयोगसमागमेवेहवन्तत एवैतौ व प्रोक्षणादिद्विन्नयापूर्वकमाश्र
मेदेन करणोपपत्तिरितिवाच्यं। व्रीहिप्रोक्षणादिवद्धल्कार्यकृतदेशेन पपत्तेः स्तत्पत्तिस्तत्का   सम०
१६

र्यकृतागमत्तकलोपहितत्तद्व्यक्तिगतसंस्कारजन्यादृष्टं प्रतितत्कार्यातिमकार्यत्वेन नाशकत्वं गी
काराद्गीषोमीयपूर्वैरेवतन्नाशोपपत्तेः। अग्निपात्राद्देस्तावत्कार्यकृतदेशेनोत्पत्तिस्तत्का
र्यकृतागत्तातिमकार्यत्वेन नाशकत्वेतिविनस्तमार्गस्यतत्स्यात्तितो माद्यनंगत्वात्तत्र तस्तत्रत
वक्तित्तन्यादृपत्वावच्छिन्नं प्रतितत्कालीनत्तोपहितातिमकार्यत्वेन नाशकत्वेतिविशिष्येकाक
र्यकारणाभाववाकल्पनान्ततत्प्रयोगवत्वंतिमत्वेनैव नाश इतिप्रतिप्रयोगभेदः। आवश्यक
श्चायं प्रकारो ह्यपसंकारणायागवित्तपसाधारणस्यापनिहार्थमित्यलं। तदिह तद्देवबर्हिष
एककत्वान्नप्रोक्षणादीनां भेदः। तत्रापि नतेत्रत्वं आतिथ्यां प्रयोगमध्यवर्त्तित्वेन गहामारावि
शेषत्वात्तत्र आतिथ्यार्थमेव कृतानामेषां अग्नीषोमानुपसदग्नीषोमीयोपिकारकत्वेन चेतरयो
स्तत्र मध्ययाताभावात्कथं प्रसंगः। तत्र मध्ययाताभावेऽपि तज्जन्योपकारसत्वेन प्रसंगोपपत्तेः
अत्र च च्छेदेनतैचेसौवोपकारोऽनिवर्हिःसाधारण्यविधेस्तत्र तोविनानुपपत्तेः। प्रोक्षणादीनां तत्प्र

भा॰म॰ संग इति केचित्तत्वसत्तस्य छेदनस्यापि अप्रमाणाविशेषत्वाविशेषादिति यार्थं यद्वा स्थै
१७ वप्रसंगेनोपकारकत्वोपपत्तेस्तादृशच्छेदनोपात्तस्य चर्हिषो वचनासाधारण्ये वाधकाभावात
त्रापि प्रसंग एव यदि न गृह्यमाणाविशेषत्वेपि बर्हिषि त्रितयोर्देशात्तत्र क्रियमाणसंस्कारराणामपि
त्रितयोर्देशोपपत्तिरिति विभाग तदा सर्वमंत्रेष्वेव भेदाभावमंत्रेणाच प्रसंगिकी व्यध्याय संग
तिः। एषसंस्काराणामपि चाग्नीषोमीयकाले क्रियमाणानामन पेक्ष विद्यायां तत्र स्वबर्हिः प्रतिपत्तेः।
परमग्नीषोमीयार्थत्वमेवरतरयोः स्वेष्टिस्तत्र प्रतिपत्यनतिदेशायुक्तं चेत्तत्संस्कारव्यक्तेः पशुपयेव
कार्यत्रिज्ञासार्थीस्यसंस्कार्यबर्हिष्व्यत्स्य पशुपकार्यकरस्य वह्न्युपस्थितपस्थितत्वेन फलत्वोपपत्तेरेकप्रयो
गवृत्तित्वेन विलंबोपस्थितिके नाति स्थामात्रोपकारकत्वकल्पने प्रमाणाभावात अत एव यत्र नाग्नि सं
मार्गो दीक्षु रस्य फलत्वोपपत्तिस्तत्रोपस्थापकापेक्षायामेकप्रयोगवृत्तित्वस्यैव कार्योपस्थापकत्वादस्य सम॰
स्यापितस्यैव फलत्वमिति देशएषकृत्वात तदेव बर्हिर्देशभेदेन तत्संस्कारकस्य तत्त्वासाधमानह १७

विराधाराभतं तत्पुनरग्नीषोमीयार्थपदेशोत्तरवेदिस्तीर्थत्तद्देशभेदेनात्तत्संस्कारकस्य तत्त्वासाधमानह
विराधाराभत्तबर्हिः संस्कारकस्य वास्तरणास्यावतेस्त्र योजनानुरोधेनावश्यकत्वात अत्र प्राकृतस्यस्त
रणास्याव तोतस्या भतोमेचोपावर्तत इति न तत्र प्रसंगस्तत्रैवाग्नीषोमीयकालपरित्तमंत्रजन्यसम तस्य्नीषोमी
पकालीनस्तरणवेलायामविद्यमानत्वात्तत्सिद्धमेवेदं शिष्यहितार्थं मुक्तं। सन्नहनतस्यैव बर्हिषः प्राग्नेषो
मीयस्योत्तरवेदिस्समीपस्तरणार्थं पुनः प्रयोक्तव्यं न वेति चिंतायां पूर्ववत्सन्नहनमाहरणे च क्रियते तत्र प्रा
कृतोत्तमंत्रोपघातग्रथितयात्तवहस्पत्ते सिद्धा दृशमीत्येतो किं पुनः प्रयोक्तव्यो न वेति चिंतायां पूर्ववत्स्त्रिया
वनावा वृत्तिरितिप्रापणे नेहं प्राकृतं सन्नहनेस्तदुत्तरकार्यविहितसन्नहनसेवनत्वात्त किं त्वार्थिकं
अतस्त्रवैवप्राकृतासन्नहनागभतोमेचोनाचैवमाविठमहोतियाज्ञिकास्कत्तत्रमंत्रे पठंति ते समय
मानापनेयद्यार्थिकमिदं सन्नहनं तत्रापि तस्य प्राकृतकार्यकारत्वमेव प्राकृतस्य सन्नहनस्य वेदि
स्तरणायाहरणासिद्धिरेवप्रयोगान्नं विहितस्य सन्नहनस्याप्रयोजनानुरोधेनावर्तते रेव स्तरणाबर्हि

भा॰द्वा॰ तिमंत्रावत्तौ न किंचिद्बाधकमिति आहरणोत्पन्नत्तौ विहारदेशप्रापणानुकूलत्वमंत्रो विहितौ न
१८ त्गार्हपत्याद्धि देशप्रापणानुकूले द्दहुत्वे दिदेशप्रापणानुकूलत्वे वावतिरितिपुक्ते मंत्रावतिशंक
अतराच च स्मात्तु मयपाप्यत्र प्रसंगात् एवं पित्र्यावल्पभावमात्रेणाप्रासंगिकी अध्यायसंगतिः इति श्री
खंडदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां द्वादशस्य प्रथमः । विहारे आहवनीयादीनां आधाने नोत्पन्ना
नां प्रयोजनायेसायांसामर्थ्यादाग्निसाध्यश्रौतस्मार्तलौकिकसाधारण्येन कार्यमात्रार्थत्वे आह
वनीये जुहोति गार्हपत्ये हविः श्रपयति दक्षिणाग्रावन्वाहार्यं पचति इत्यादिवाक्यानि तत्र वपुरस्त
न्वादः । अथ वाक्यरेते वां विनियोजकत्वं तथापि कार्यांतरणामप्रमेयपक्षायां लाघवाद्दर्शने यामेव
प्रसंगात् गृहमांत्रमंतराप्येगोरवादिति प्राप्ते सामर्थ्यादेव सर्वार्थत्वप्राप्तावतद्विशेषविनियोगवि
धिवैयर्थ्यादेव न सर्वार्थत्वं नाप्यनयत्र प्रसंगसिद्धिः । अतएव नाग्न्यंतरसाधारण्येनापि तेषां ग्रह राम॰
णां आपत्ताद्दहिर्भावनिषेधाच्च श्रौताग्निषु पाकादिनिषेधस्य समतिष्ठ अवशाच्च स्मार्तलौपास १८

नाग्नेर्वा च निकत्वाच्च तस्मादौ तेष्वेव होमादिषु विनियोगः । अत तत्र एवं मांसीयंति ह वा एतस्य ज
हतो यजमानस्य अग्नयो यजमानमेव ध्यायेति यजमानं संकल्पयंति पचति ह वा अस्य गृहे
वधा मांसम अथैतेषां नात्तो मासमांसाशाविषतरत्वेऽपि प्रबंधविगात्र्यमांसस्पर्शनिवृत्तिलिंगं लौ
किकमांसस्य चान्याग्निषु पाकलिंगमुपपद्यते पत्नमांसं न पुत्तस्मिन्नाहुतौ जुहोतीति वा मां
तरात्मसाराद्दाहवनीये वपाश्रपणस्य विहितत्वात् पायेनिषेध इत्यसाधकं च वस्तुतस्तु विकल्पाप
त्तेर्हि दक्षिणाग्निकहोमादिविधिसंनिधौ पचवान्हयमपीदं दक्षिणाग्न्याधिकरणकपाकीव्रत
अयत्ता विषयेषु हि होमादिना मांसमेव वृत्तकार्ये प्यादीयते त्तदात्तत्वाकस्मात् पेहृदक्षिणाग्नेय
पुरोडाशः । सवनीये सवनीयसवनीये पशुपुरोडाशेति देशप्राप्तः सवनीयहविर्भिः प्रसक्त्यते प्र
कृतौ तस्य परिहाराय तर्हि पशुपशुर्हि वषामतिवदतीयद्धी हि पशुपुरोडाशो भवति छिद्रस्यापि
हित्वा इत्यर्थवादाच्छिद्रापिधानार्थत्वं अतश्च पशुपुरोडाशकार्यस्य छिद्रापिधानस्य सवनीय

भा॰दी॰ १९ हर्विभिरेव प्रसंगात्सिद्धेः सवनीयपशौ पशुपुरोडाशो न कार्यः एवं प्रातःसवने चरंति पुरोडा
शेन माध्यंदिने इति लिंगाच विकल्प इति प्राप्ते ऽभयत्र प्रत्यक्षविरोधात् हार्थवादिकसिद्धापिधा
नार्थत्वस्यानपेक्षितत्वस्यानुपपत्तेः। पशुपुरोडाशदेवतासंस्कारार्थत्वस्य दशमे स्थापितत्वाच्चाप
हुपकारकैः सोमांगैः सवनीयाहि हविर्भिः पुरोडाशकार्यसिद्धेरभावान्न प्रसंगानुपपत्तिः एवं च पु
रोडाशेन माध्यंदिनं रत्यस्यापि नयाखिकत्वकल्पनातिन विकल्पः। सिद्ध एवं चायमर्थः कल्पसू
त्रकाराणान्यायोपन्यासपूर्वकं विकल्पाभिधानानामतत्तन्निराकरणार्थमुक्तः। हवीरुत्तरशेष
णामासयोर्हविष्कृदाह्वानमवघातार्थमुलूखलदेशप्रापणफलकं विहितं न तत्सान्नाय्यार्थं क
त्वाच्चिंतयात्तद्यदि सर्वार्थं तदा पशावपि पात्रप्रोक्षणानंतरमतिदेशेन प्राप्यते अत्र तत्रदेशि
देशेन सवनीयपशावपि वा पात्रप्रोक्षणानंतरमाहत्ताह विष्कृत्तन्मध्ययाति तां प्रातःसवनिक रामः १९
माध्यंदिनसवनिकहविषामप्युच करोतीति न तदर्थ एषगात्तत्त्व्या सर्वार्थत्वपक्षे हि हवि

ष्कृदाह्वानेनोलूखलदेशप्रापणफलकेऽपि न विहारदेशप्रापणफलके। अतस्तस्य विहारप्रापितत्वा
त्तस्याः कार्यनिष्पत्तिपर्यंतं सहावस्थानादेव प्रसंगः। यदि हि ह्यावांतरप्रकरणात् अवघातमात्रार्थं ह
विष्कृदाह्वानमुलूखलदेशप्रापणफलकं हविष्कृत्समाख्याचावघातकरणमात्रे शेषोपपणात्तदा
एकावघाते कृते पुनर्द्वितीयेनेन गार्हपत्यमुपविशायास्तस्या द्वितीयावघातवेलायां पुनरुलूखलदे
प्रापणफलकमाह्वानमावर्तेत इत्युक्तरूपमेकादशे सर्वार्थत्वपक्षे तु विहारदेशप्रापणफलकस्या
ह्वानस्य सकृत्करणेनैव कार्यसिद्धेर्युक्तः प्रसंगः। पशौ तु कत्वाचिंत्यातार्तीयसवनिकसव
नीयहविःषु सोमस्य चरावाश्विनग्रहिकपाले च सवनीयपशुपाकोनते क्रियमाणामेदेन पुनराह्वा
तव्या हविष्कृत्समाख्यायात्तस्या हविःकरणमात्रप्रयोजकत्वेन वृत्ते पशुपाके तस्याश्चापवृक्त
त्वादिति प्राप्ते समाख्याया उपलक्षणत्वात्सहायकरणमात्रार्थत्वासाभ्रतः पाके वृत्तेऽपि क
र्यपत्नीसंयाजांतरमप्यापद्विधानात्पत्नीसंयाजांतत्स्या विहारदेशसत्वाद्युक्त एव प्रसंगः अनि

भा॰द्वा शियज्ञे काम्येष्टिकाण्डे अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो रक्षोभ्यो बिभीयादिति यागावि
२० धाय तस्याममावास्यायां निशि यज्ञं तेऽनेन कालो विविहितः कालद्वयविशिष्टप्रयोगविधाना
चनवाक्यभेदः न त्विह निशि वा दर्शे किं तंत्रे प्रसज्यते न चेति चिंतायां यक्षपुरोडाशवत्तंत्रमध्यपा
ठाभावान्न प्रसंगः न ह्यत्र प्रकरणमस्ति येन तंत्रमध्यपाठः शक्येत नाप्यमावास्याशब्दस्य चाम
वचनत्वाद्ध्वा केसैव तत्तंत्रमध्यपातानवगमे तस्याममावास्यायामपराह्ण इति वत्कालवाचि
त्वेन कर्मलक्षणानुपपत्तेः न च राद्धेन तत्तत्र मध्यपातानवगमेऽपि दर्शप्रयोगस्य नियमेन दिवा
अनुष्ठानाद्रात्रौ क्रियमाणस्यास्य तंत्रमध्यपातावश्यंभावः अपराह्णपर्वप्रतिपत्संधौ रात्रि
कालीनामावास्यायोऽन्वाधानपूर्वदिने क्रियमाणस्याप्यस्य तंत्रमध्यपातावश्यंभाव राम०
नियमाभावात् अतोऽवश्यं यागापादवप्रयोगविधानान्नास्य प्रसंग इति प्राप्ते तंत्रमध्यपातनि २०
यमाभावेऽपि सर्वत्र प्रकृतौ विकृतौ चांगविधिषु अन्यत्र उपकारलाभं गानि नक्रयादित्येवमेव

लाघवेन विधिकल्पनान्निशीष्टावपि पदैव तंत्रमध्यपातस्तदैव प्रसंगनन चैवमपि निशीष्टे
पूर्वकृतान्वाधानादिद्वितीयदर्शप्रसंगेऽपि क्रियमाणप्रयाजादिजन्योपकारस्य अन्यतोऽलाभात्तदंशे
न प्रसंगो वैपरीत्यापत्तिर्दितीवाच्यं निशीष्ट्यर्थं क्रियमाणप्रयाजादिजन्यापूर्वाणां तत्स्मरमापूर्वयोवत्त
रत्राहतातत्र्यर्थानां तदुत्पन्नेन नाशावश्यंभावेन चैपरीत्यकल्पनानुपपत्तेः अतो दर्शप्रयोगविधि
नाऽवश्यानुष्ठापनात्तेषामेवोपजीवनेन निशीष्टिप्रयोगविधिलाघवेन दर्शत्राह्मणातद्विशाल
शवस्थ परमापूर्वोत्पत्तिः अनन्यत्वे अतस्थ्ययुक्तैव तत्र कादाचित्कोऽपि प्रसंगः आवश्यकत्वा
येऽग्निप्रणायनवत्तोयापनाप्यन्वाधानादेशेऽभवतोऽपि यानि तद्ध्यावर्हिः प्रभृतीन्यशक्यप्रसं
गानि तानि त्वावर्त्तत एव न चैवं विकल्पं तरायामपि सौर्यादीनां दर्शोद्यर्थान्वाधानस्य प्राप्तेरेवक
२२ तत्वेन तत्तंत्रमध्यपातावश्यंभावात् प्रसंगापत्तिः सौर्यादिष्वाग्नेयातिदेशकस्यापि प्राप्तेः का
लस्य सत्वेनागत्या विरोधस्यायनवाधानुपपत्ते दर्शोद्यर्थान्वाधानस्य वत तद्वाभस्यैचित्येन दिव

तिकरणोत्तरमेव दर्शपूर्णमासारंभप्रसंगानापत्तेः नचैवमपि यत्र साकमेधादौ आधेयश्चैवाग्नि
भा०द्वा प्रणयने कृते तत्रैतदेष्ट्यादौ प्रयाजादिप्रसंगापत्तिः तत्र पर्वैष्टिषु पूर्णप्रयोगस्य समानत्वादपि च
२१ नात्रैष्टेवाग्निषु कृतेष्टिकरणोपि प्रसंगानापत्तेः अन्तरावता दर्शाद्युत्तरेष्टिषु प्रणयनस्य वा
ध एव व्रतोपायनेन तत्र सर्वत्र प्रत्येकमेव इत्यादौ उत्तविसर्गस्य मंत्रकस्य विहितस्य सर्व
ते करणोनाद्येष्टिसमापर्वस्यापि सर्वैत्तिएवोत्पत्तौ प्रयाजादिजमापूर्वांगस्य लेनोत्तरेष्टिषु प्र
संगापत्तेः कल्पसूत्रकारास्त्वाहो व्रतोपायनमंते च व्रतविसर्गं कुर्वन्ति आरंभणीयानां वि
मिकाधिरणोक्तरीत्या आरंभणीयाया दर्शपूर्णमासांगं भागत्वकृतावपि अस्ति देशेनत्तराद्ये
भागत्वोपपत्तेः कर्तव्यं चान्वारंभणीया नचत्तस्याः सकृत्कृताया एव प्रकृतौ सर्वप्रयोगोपका दाम०
रकत्वादस्य दर्शपूर्णमासप्रयोगाद्यावदेतज्ज्ञन्योपकारवस्थानप्रतितेस्तन्मध्यक्रियमाणा २१
विकृतिष्वपुपकारकलोपपत्तेः प्रसंगासिद्धिः शंकायामस्यां दर्शपूर्णमासारंभांगभूतायाः द्वितीया

दिप्रयोगानंत्वात्तविस्तरेणाचार्यमणीनवमएव निरूपितः सर्वप्रयोगांगत्वं वदतां तत्र फल
काराद्योनां च मत्तेनिराकृतं अत्रान्वारंभणीयत्वस्योपकारस्योक्तविधारंभेकृतरावनाशा
त्य दर्शपूर्णमासप्रयोगापादवस्थानप्रयोजनाभावात तद्विकृत्यारंभांगतयापि अन्वारंभ
णीयापि प्रयोगेवकार्या तत्रर्त्विकृतादीनां तु तस्याः सकृत्कृतत्वादेव सर्वप्रयोगांगत्वमिष्ट
तं विकृतौ प्रसंगापत्तिरनिवार्येव विप्रतिपिद्धकाम्येष्टिकांडे अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपा
लं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं दधि मधु घृतमपो धाना स्त
स्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकाम इति श्रुतं तत्राचित्रेष्टि वदेद्रव्यस्थानि द्रव्यकान्यनेकेयागास्तत्र
धीयागो धानायागश्च आग्नेयविकारः ऐन्द्रः पश्चपरकालिकत्वादविरुद्धः ऐन्द्र एकादशकपालस्याग्ने
नि विकारः दधियागो दधियागस्यैव तयोर्मध्यवाम्पात्यं मधुघृतोदकानां तु पाश्यायजनविकारत्वा
त्पौर्णमासस्थ मीनः तद्विहस्तप्ययागेषु सहक्रियमाणेषु आज्यभागयोर्वार्त्रघ्नौ चान्वती मंत्रश्च

भाट्ट
२२

हविरभिमंत्रणे चरुर्होतः पंचहोतृमंत्रयोरविरोधे मुख्यत्वेनासंजातविरोधित्वाद्दर्मावास्या
धर्मो इति प्राप्ते मुख्यधर्मानुग्रहस्य प्रथममवगतावपि प्रयोगानुग्रहानुरोधेन प्राप्तबाधवि
धया मुख्यस्यैवात्मसंस्थापनस्य वा धर्मं अंगीकृत्य प्रयोगभेदमेतोपकारसपत्नीचित्वावगतेः पौ
र्णमासीविकाराणां प्रयसांतत्रित्वे मत्यानां च विरुद्धधर्मविपर्ययेप्रसंगित्वे अविरुद्धानाव तत
धर्माशेलत्वग्रहणमाराधविशेषत्वात्स दैवाग्नेवित्वमेव आवर्तत धर्माश चावर्ततिः। ए दं चोपांश्याज
सामावास्यायाम भावपूहाभिप्रायेणोदाहरणं। यत्र तत्स्यात्वेत्य उदाहरणं तु प्रथमवन्माव
कारेणापंचदशपत्रे अग्निषु लयममहत्तस्यनाम्नाअग्निषु द्यागविकारत्वात्तदाग्नेयी सुब्रह्म
ण्यात्राप्तिर्णोरापुरिति अहं तेषामपिनामैषाणकाहकाडंपरित्तज्योतिरादिधर्मः तेनेहि
स्व ब्रह्मणपाइत्यत्रैवेकादशस्य चोदना लिंगातिदेशेनैवं द्वैतदिहसत्यां कालीनसुब्रह्मण्या
ह्वानस्य नत्तदिनभेदेनैवानुष्ठानानकश्चिद्धिचारः। आतिथ्योपसत्कालीनसुब्रह्मण्याह्वानस्यत

राम
२२

सर्वस्त्यार्थं तत्रत्वस्यासाधित्वत्वाद्विरोधप्रसक्तौ प्रयोगानुग्रहार्थं च कार्यैत्कर्तृतस्य ब्रह्मण्या
ह्वानस्य देवताप्रकाशनार्थत्वाद्धिद्वप्रकाशनेनचाग्निप्रकाशनरूपकार्यसिद्धेरभावादेदेन
वो भयदेत्यस्य ब्रह्मण्याकरणावगतेतद्देपेक्षितत्र तएवैकादशाधिकरणं संप्राप्तिर्यन्नदे
वताकस्य ब्रह्मण्यविधयंनचैवमभिमर्शनस्यापिद्व्यभेदेनाधिकरणानगते रुपेक्षितत्र
तएवैकादशाधिकरणं संप्रवृत्तानुष्ठानापत्ते प्रसेण सिध्यनापतिः। आसेन्नानिह
विष्यभिमर्शतीतिवचनात्तरविहिताभिमर्शनान्चाहेनत्तत्क्षविरुद्धिरूपच तर्हेमंत्रसे
ताभ्यामंत्रविधानेनानेकेषामपिहविषांसकृदभिमर्शनसंभवेमंत्रमात्रानयेनत
हावर्ततेप्रमाणाभावात्प्रसंगसिध्युपपत्ते। अत्र तदयत्राभिमर्शनावर्ततितस्तत्र स एवम्प्र
त्र इतिनप्रसंगः। प्रधानवापत्र तसमसंख्यायोर्विरोधोयथाधरकल्पायामाग्नावैष्णवं चरु
द्वादशकपालं सरस्वत्याज्यभागापराह इत्यत्र अत्र हि द्वादशकपालत्वादाग्नावैष्णवि

भा॰द्व रः॥ तस्यापि वैकल्पिकद्वादशकपालत्वात् सरस्वतीत् पर्वचदेवता तत्राज्यभागाभिमर्शनमंत्रयोर
नियमः परस्यवाप्राबल्यमितिप्राप्तेसत्यपि भिन्नवाक्यत्वेऽभयत्रवा श्रुतिदर्शोकल्पनावश्यंभा
२२ वे अन्यतरूपकारलाभनिमित्तस्य प्रसंगस्याप्रवृत्तसंभवेन पुरःस्फूर्त्तिकत्वात् पूर्वस्यैव धर्मानुग्राह
केत्रित्वे श्रूते चतद्धाधान्यसंगः॥ वृत्तिकारोत्तरे भयस्थानम्चरव्यत्वस्यापवादकं किंतुपशुकाम
स्यामेव भयस्येन पूर्वपक्षमभिधानयमरव्यत्वेन सिद्धांतयित्वा एककाधिकरणेन सूत्रद्वयेन्या
ख्येप मित्यनेन त्वौके प्रथममः स्यपुरुषावरूढस्यापि दर्शस्य पश्चाद्गतत्वेन विवृष्टिभिर्बाधं च दर्श
नाद्वयाप्तिं अग्निरापत्रं तु पख्यमंगयधाविद्रसणीयाप्राथमदिने कर्त्तव्यापन्नवाचकुनि अग्नानि
यषाग्नीपवसथेष्येह निरुपसद्गीषोमीयपुरोडाशादेनिप्रधानेन तज्जघन्यमेकेचसोमयागः॥ ये
घमदिनकर्तव्यस्तत्रयइ अतिवाक्यविहितपर्वकालविरोधाप्रधानस्यैव धर्मानुग्रहः॥ अमाना
प्रधानसागुणपर्यत्वेनतद्वितधे अंगसाद्गुण्यस्य किंचित्कारत्वात्तलोके प्रथमं बहुववरूढेऽस्य

लेप आहृगतैकेनापि राज्ञा तत्कुहराद्दर्शनाच्च अत्रतत्र सोमयागस्यैव पाठतोऽनुष्ठानवज्जघ
न्यस्यापि प्रधानत्तयापवेकालत्वहीषणीयाहेस्कूपादतोनुष्ठानवश्वप्रथमोपस्थितत्वेपि एकाही
साप स्नानपवानुग्रहः॥ द्वादशाहे साप क्षेत्वविरोधाद्दीक्षणीयामपीसः॥ अग्नीषोमीयाहेत्सर्वपक्षेवा
धएवअतश्चतत्रस्वत्याहिनाषधिवत्ततद्दिनकर्त्तव्यत्ताबोधकवचनानुमिततत्कालेनेवप्रसंगसिद्धिः॥ प
र्वकालस्यातिप्रसंगानुनिष्पन्नबाधप्रसंगेनैव बाधविचारः प्रासंगिकः॥ परिधिः॥ पाशुकेचात्मीस्यपुप
रिधौपशुनियुंजतीतिश्रुते परिधौ अग्नीपरिधानपशुनियोजनरूपोभयकार्यकारित्वात् विरुद्धधर्मवि
षयेऽभयधर्मांइत्यविवादमेवेतिऽत्तरविवक्षयाप्राप्यतेयोप्यस्यविरोधे तत्तस्यानिरवननाद्यः क्षिप
पधर्माः॥ उत परिधिधर्मासत्वत्वोतराग्रत्वादय इति चिंतायां पवधर्माणां यागसाधनपशुसंबंधिरूप
त्वित्वेनात्तरंगत्वात् हिरंगाराणायागागपसेयज्ञसाधनाग्निपरीधानसंबंधिकाष्ठनिष्ठानापरिधिध
र्माणां दौर्बल्यावगत्ते पशुधर्मा एव कार्या इति प्राप्ते पुरोडाशकपालन्यायेनाग्निपरिधानसाध॰

भा०दी० नस्य परिधित्वेनैव पशुनियोजनसाधनत्वावगतेः परिधानयुक्तत्वावस्थायां तद्धर्माणामेव पुरः
२४ स्फूर्तिकेन यावद्बलवत्त्वं स्यान्नापत्यतिदेशापेक्षया चोदनालिंगातिदेशस्य बलवत्त्वव्यवस्थानमित्येकम
यूपस्य धर्मित्वाच्च न प्राधान्यं तत्रापि व्यवस्थाप्रथमप्रवृत्तत्वाच्च परिधिधर्माणां बलवत्त्वमित्यपि श
क्यं वक्तुं तच्छास्त्रस्य पशुत्वोत्पादकत्वान्न कृतेव यूपबाधेन परिपरिधिविधानात्तद्व्याप्तिस्ता च तदनाशंक्य
वेति सत्त्वकत्वाद्धीनामविरोधः एवं तत्र शक्तत्वाद्धीनां तु बाधेऽग्निपरिधानास्यैवानुपपत्तेरावश्यकत्वं
नहि निखननं विना पशुनियोजनं न संभावृतिस्थूलकाष्ठग्रहणेन तत्संभवात् अतः परिधानधर्मा
एव कार्याः न ह्यत्र योहेतासो धर्युरिसत्राधयवपहार्थ होतृवाचनिकत्व व भिखनाद्योपरिधैर्वा
निकत्वं येनोपदेशो नातिदेशबाधशंकेत परिधेः पशुनियोजनमेव विनियुक्तत्वात् निखनना
देः स्थानापत्तितिदेशेनैव लाभाच्चाशंका पशुसवनीयापशुर्वपाप्रचारादिमे देनसव राम०
नत्र्येपि वितताः सवनीयपुरोडाशाश्चानुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यंत इति वचनेन विहि २४

ताः तत्र माध्यंदिनसवनिकत्वात्तृतीयसवनिकानां तावत्पशूनां तन्त्रमध्यपातित्वात्स्पष्टमेव प्रसंगित्वं
प्रातःसवनिकानां तु यद्यपि सहैव पशुनोपक्रम इति तद्दृष्ट्यालोचनयास्य तन्त्रित्वं कस्य प्रसंगित्वमि
ति न नियंतुं शक्यं तथापि पशुयागस्य तृतीयसवने समाप्यमानत्वान्निशीथिवत्तत्तन्त्रमध्यपात
त्वगतेर्युक्तमेव पशुयागस्य तन्त्रित्वं पुरोडाशानां च प्रातःसवन एव समाप्यमानत्वात्प्रसंगित्वमिति
नियंतुं पशुयागस्य हि प्रधानवत्तृतीयसवनेऽनुयाजाश्चाग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कर्षास्त्वेवं न चामु
याजानां पुरोडाशीयत्वस्यापि संभवात्पशुयागीयमात्रत्वे प्रमाणाभावः प्रातःसवनिकपुरोडाश
गभूतानुयाजानां तृतीयसवनेऽप्रसक्तानामेवाग्निमारुतोत्तरकालत्वविधौ गौरवात्पाशुकानां तु
प्रधानोत्कर्षेणोत्कृष्टानामाग्निमारुतोत्तरत्वस्याधरकल्पावद्विधाने लाघवोपपत्तेः अत एव त
दुत्तरकालीनस्याग्निमद्य होतारमवशीतायं यजमान इति सूक्तवाकप्रैषस्यापि देशात्तदतिदेश
न प्राप्तस्याग्निमद्य होतारमवृणीतायं पसुतास्तृतीय यजमान इत्यादि यत्किंचिद्विकारयुक्तस्य पाठोपि

भा०दी० पशुतंत्रस्यैव वितननं लिंगमयतीति न ह्यस्य पुरोडाशांगत्वं युज्यते तेषु स्वार्थिकस्यैव प्राप्तेः तस्यैव दैक्षवद्वि-
२५ कारविधौ चाग्निमद्विसादिपदानामपि विकारत्वं यथा विधानापत्तेः अस्मन्मते तु द्राशिकस्य दैक्षस्यातिदे-
सप्राप्तस्याग्निमद्विसादिविकारस्य दैक्षप्रकरण एव विधानात् ततोऽतिदेशप्राप्तस्य सवनीयपश्वोस्त-
तारु तीत्यादौ विकारमात्रस्यैव विधाने लाघवात् तत्र भाष्यकारेण सोमांगत्वसंस्थिते यज्ञे प्रस्तरं प्रहरति
सस्वरुमिति याज्ञिकस्वरोः प्रतिपत्तिदर्शनादपि सवनीयपशुतंत्रस्य वितत्तत्वमित्युक्तं तत्स्वरोः पशुत्र-
यसाधारणत्वादेव नेतप्रतिपत्तिदर्शनोपपत्तेर्नासाधारणस्य सवनीयतंत्रवितनत्वे लिंगमित्युपेक्षितं न
न्वेवं दैक्षस्य पुरुषं छिनत्तीत्यादिना पशुत्रयार्थरूपच्छेदनाधारं मेणातं त्रेतापमत्र यष्टप्रयोगादेवं तेच
स्वरुप्रतिपत्तिदर्शनेनत्तथैव समाप्तेः पशुत्रयार्थतंत्रे सांगानि प्रयाजादीनि तन्मध्यपतितत्त्वप्रायणी- राम०
याहैदेच प्रसंगसिद्धिरस्त्विति चेत् आतिथ्यायां चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवंति नह्यन्वाहार्याणां न त्वेष २५
वतीत्याहैरनुयाजाभावमात्रस्य चतुर्गृहीतत्वे हेतुत्वात् प्रयाजादि सन्निपतीत्येन तावत्याप्यपरि-

याहैः प्रयाजादिप्रसंगापत्तिशंकागमकोत्तरग्रोचैवं विधानि अन्यान्यपशुसवनीयानि अतश्चापप-
च्छेदनादिपशुप्रयोजादिप्रसंगाद्बहिर्भूतमेव श्रौपवसथ्येहन्येव च दैक्षप्रयोगारंभ इति न पशुत्रय-
स्य तंत्रप्रयोगत्वशंकापि न चैवमपि दैक्षप्रयोगस्य स्वरुप्रतिपत्त्यैव समाप्तेस्तन्मध्यपतितानां सव-
नीयवपादीनामपि प्रसंगसिद्ध्यापत्तिः पशुपुरोडाशस्य तु तद्देवतासंस्कारकत्वेन भेदेनैवानुष्ठेय-
तया पुरोडाशेन माध्यंदिन इत्यस्याविरोधात् अनुयाजानां च दैक्षसंबंधिनामेवाग्निमारुतात्तात्त्व-
विध्युपपत्तेरिति वा अप्रस्तरप्रहरणप्रमाणाभावेन सूक्तवाकप्रैषस्य द्विविधसिद्धिः पात्नीवतेष्वर्थाप-
त्तेः पत्नीसंयाजान्तो दैक्षः पशुः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठंत इत्यादिगमकानुपपत्तेश्च अत एव
स्वरुप्रतिपत्तिरपि दैक्षादिप्रयोगबहिर्भूतेव तयोरंगं तत्र परमापूर्वस्याप्युक्तज्योतिष्टोमापकारजन-
नानुकूलत्वमित्युपयोग्यतानिवृत्तावेत्यपि ध्येयं इत्तरथा दैक्षपरमापूर्वीयादकत्वे प्रसंगानिवा-
रणात् अपूर्वं च यावत्कामभ्यानित्यावविकल्पयस्तासां यद्वेष्टेत्यनेनमपवर्कालविधानात्पर्वति

भा॰ह्रा सद्यस्कालास्तात्कृत्वाप्रकृतेरन्वाधानमितितन्नैवतत्रतंत्रप्रसंगविचारः।यत्राप्युपपर्दचनाशादिनि
२६ मित्तकेष्ट्यादौनियमेननप्रकृतिप्रयोगमध्येनिमित्तयात्तस्यतत्रतस्याएवप्रसंगित्वमित्यप्यविवादेतत्र
प्रायश्चित्तेनैवसापतदृश्यादिषुयद्यपिनाभचेतयापित्तस्यनिरवकाशत्वात्तदंशेप्रकृतेरेवप्रसंगित्वंप्रया
जाद्यंशेतुविकृतेरेवेत्यवधेयं।यत्रतुप्रयोगमध्येगृहदाहेष्ट्याहितत्रप्रकृतेरेवतंत्रित्वंसापतदृशा
हेःप्रयोगबहिर्भूतनिमित्तयात्तस्यालेसावकाशत्वात्।यत्रतुप्रकृत्युपक्रमवेलायामेवपस्यादृशे
र्नियतोनिमित्तयात्तस्तस्यापिवक्तत्वोविकृतिसद्यस्कालाकत्वपप्रकृत्यारंभइतिनकश्चिद्विहासंगशं
काप्रकृतिविकृत्योस्तादृशस्थलेकृत्वाचिंतयात्तुप्रयोगेकंविचार्यतेविरुद्धपदार्थांशेकस्यपुनस्तंत्रि
त्वंकस्यप्रसंगित्वमितितत्रविकृतेःप्रकृत्युपजीवकत्वात्तस्याएवप्रसंगित्वमितिप्रकृतेस्तंत्रि
त्वंतस्याअंगग्राहकाभावेऽतिदेशस्यैवानापत्तेरितिप्राप्तेतस्याःपांचदश्यग्राहकत्वेपिइतरांग राम
ग्राहकत्वेबाधकाभावादिकल्पमभूत्तस्यचसाप्तदश्यस्यनिरवकाशत्वात्तस्याएवतद्विषयेतंत्रित्वंप्र

कृतेश्चप्रसंगित्वंप्रायाज्यादिविषयेतुतस्याएवतंत्रित्वंविकृतेश्चरुर्द्यावापृथिवीयएककपालइतित्रयो
प्रसंगित्वमंगग्राहकत्वानुरोधादितिध्येयं।अधिकः।आग्रयणेऽग्नीन्द्राग्नोद्वादशकपालोवैश्वदेवश्चरुर्द्या
वापृथिवीयएककपालइतित्रयोयागाःश्रुताः।तत्रैककपालोवैश्वदेवविकृतेककपालप्रकृतिकइत्यु
क्तंतेनतत्रप्रसक्तमपंबर्हिः।आग्नयोर्द्वयोर्दर्शपूर्णमासातिदेशाद्बर्हिर्नियमः।तत्रजघन्यैकद्यावापृ
थिव्यानुरोधेनमुख्ययोरनेकयोरपिप्रसक्तमपत्वनियमएवनहितयोरनियमेनामकश्चप्रसदोर्घा
गयेनजघन्यैकवर्तित्वान्नियमोबाध्येत।बर्हिर्मात्रंतुतदंगाम्नातश्चकास्यमाजिन्यायेनदुर्बलानुरोधे
नापिप्रसक्तमपत्वग्रहणेनकश्चिद्विरोधः।नतथावस्मानचैवंविरुद्धेष्वपिनचप्रयाजत्वादिषुद्यावापृथि
व्यस्यैवधर्मानुग्रहादितरयोःप्रसंगसिद्धिः।इतराभ्यांबर्हिर्मात्रग्रहणेनप्रसक्तमपत्वस्यतदनुपका
रत्वेनतदंशेनतयोःप्रसंगित्वाभावात्।अतश्चनप्रयाजत्वादिविरुद्धधर्मविषयेमुख्यत्वभूयस्त्वाभ्यां
इतरयोरेवंतंत्रित्वादेककपालस्यप्रसंगित्वमेव।अविरुद्धसर्वधर्मांशेतुतंत्रित्वमेवसहोपक्रमेणा
गृह्यमाणाविशेषत्वात्।अत्रचनवसुपंवानामविरोधान्नवप्रयाजत्वमपिनविरोधीतिभातियाह्नि

भा॰दी॰
२७

कास्तु तथा नानुतिष्ठंतिपश्पुरोडाशादेर्यत्र तंत्रमध्यपाठादिनागत्वमाणविसेषत्वात्तत्र विरुद्धानिरुद्ध
भयांशेपिप्रसंग एवइति स्त्रीयंद्रदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां द्वादशस्याद्वितीयः॥ विश्वजितिश्रूय
तेरूपोहीनेविश्वजिताय मम हस्तंतोभिषवः। षट्‌हं तोभिजित तत्रापि विश्वजितिरकाहकांड पाठि त
विश्वजितोनामातिदेश। तत्तस्य त्र्यवभृथादुर्देश्यैवत्सत्वचंपरिधत्त इति विहितावत्सत्वकृ विश्वजितिप्र
प्यतेइतरेषुतुचोदनालिंगातिदेशाद्द्वादहंतं वासः। तत्रपद्यपि नामातिदेशप्रापितवत्सत्वच एव प्रावल्या
त हैवान्याहंसुप्रसज्येत तथापीतरेषामहाभयस्वांशमाणावलावलापेक्षयाप्रमेयवद्भाव दृस्य त्र्याय
स्त्वन्यायेनाहतस्यैवप्रावल्यावगतेस्तेनैव विश्वजित्येकस्मिन्नसंगासिद्धिगनह्यत्र तार्पा रोचासांसि विस्र
यंतीति वत्समुच्चयं ज्ञापकमस्तियेन दशमाधिकरणपौनरुक्त्यं शंक्येत न च कौपीनाच्छादने तार्पादि वदे
वत्सत्वचोऽप्ययोग्यत्वाद्दपरिधारणाऐव वत्सत्वचो विधेयत्वप्रतीतेस्त्राप्यहत्तेन समुच्चयासकः। ए
कस्यावत्सत्वचोऽप्ययोग्यत्वेपि स्त्रानेकासांसंधाने कौपीनाच्छादनेपिकच्छादिस्थानसंभवेनयोग्यत्वोपप राम॰ २७

त्तेः। एकवचनस्य प्राणाधिकरणान्यायेन बहुत्वलक्षणायाप्युपपत्तौप्राप्तिपक्षिकेयदेशस्योपरिधारण
मात्रविषयत्वसंकोचेप्रमाणाभावात् तार्प्यादेस्तु ज्ञापकवलेन संकोचाङ्गीकारान्नैकवचनेलक्षणेतिवि
शेष इति प्राप्तेपुपरिधारणोसहहत्वशः परिदधातीतिप्रयोगात्तत्रएकस्याएववत्सत्वचो विधानसंभवे
नैष्याधिकरणन्यायेन एकवचनलक्षणायाअन्याय्यत्वात्संधानेपिच कौपीनाच्छादन तथा कर्तुमश
क्यत्वाद्दपरिधारणाएव वत्सत्वचो विधानं तत्रैव चस्यप्रवृत्तिप्राप्ताहत्तनिवृत्तिः। अत एवाहकोऽपरि
विश्वजित्येव कौपीनाच्छादनेऽन्यहत्तस त्वादृष्टदा न विश्वजितीति वत्सत्वचः। न चैवमपि प्रयोजनग्रहाव
नुरोधेनोपरिधारणएवाहतेन न वत्सत्वक्। त्वपि अहत्तनिवृत्त्यभावेन वत्सत्वचासमुच्चयप्रतीतेर्न वत्
सत्वंचाइतरेषु प्रसंगो न वा अहतेन विश्वजिति चोनिवृत्तेः कथं समुच्चय इति वाच्यं उपरिधारणोसा
धनकत्वेपिवाधकाभावेन ततद्ध्रत्वनुरोधेनाहतवत्सत्वचोः समुच्चयसंभवात् अन्तर्निर्वाच्युपव
यनादेत्राग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानंतरं अग्नियोमीयस्य पशुपुरोडाशमनवेक्षस वाहवीषि

भा·दी
२८

निर्वपति तथैवास्वंध्याद्दैविकाहवींषि निर्वपतीति श्रुतं तत्रेयामनुनिर्वाप्याणां हविषां चतुर्णां त्वाच्चं त्रि
त्वं पुरोडाशस्यैव तुपस्व पश्च पाह्नदस्य प्रसंगित्वस्य प्रसंगित्वयहितं अनुशद्वयोगाद्देम धमन
निर्वपतीति वद्दुत्तरकालत्वप्रतीतेस्तस्य च प्रयोगान्मध्यपित्वाय पशुपुरोडाशप्रयोगविहितांगोपेत
पशुपुरोडाशानंतरं अनुनिर्वाप्याणां स्वांगोपेतानां प्रयोगविधिरिति चिभाव्यते तत्रास्तो चैप्रधवश्र
योगभेदश्चावेतिनानयोर्भियस्त्वं त्रिप्रसंगिभावः। अतन्मध्यथैव वपायागोत्तरं पशुपुरोडाशप्रयोगवि
धिविधेयानां वपायागोत्तरमेव करणांत्तथैव दैवीकाहविषामपि प्रयोगविधिविधेयनिर्वाय स्वि
ष्टकृदाद्यंगोपेतानां सोगपुरोडाशोत्तरकालमेव करणमिति तन्नमिथः प्रसंगः। उभयोरपि पशुतंत्रम
ध्येपाठात्याताहृत्तहोपप्रयाजाद्विप्रसंगइति प्राप्तेनात्र पशुपुरोडाशवद्वायोगविधिः न चा चेत
ह देवस्विष्टकृन्मेदस्य पताशत्तपद्ये पशुपुरोडाशयागमविधायतस्यसानिध्यास्विष्टकृदित्यनेनानि
ष्ट स्विष्टकृत्वलत्न स्वस्थाङ्गयांविभायानुनिर्वाप्यप्रधानाकरणाकवोधकवाक्यसे द्वौनिरूपपत्तेः। ते रामः
२८

नात्रनुष्ठानानुनिर्वाप्यपशुपुरोडाशयोस्तत्तदंगप्रचारानानात्ततदंगप्रधानोत्तरत्वस्यैव विधानात्समा
नतंत्रत्वस्यैव प्रतीतेर्नतावदुभयोरपि प्रयोगभेदः। न वपायागोत्तरकालपुरोडाशयागप्रयोगविधौ तन्न
किंचिपुरोडाशत्वाद्यवकंप्रत्यक्षं तत्तदीयस्विष्टकृत्ति अग्नेनिर्गुणत्वविधिभेदेनास्य प्रग्राहकरणवश्र
तस्मात्रानुनिर्वाप्येषु पशुपुरोडाशनिर्वापाद्येकपदार्थत्वात् तदीयनिर्वापाद्येकपदार्थकरणस्वीक
रूतिक्रमेणासर्वत्तिरातिन्नदहापसद्यः करणमिति वस्तुस्थितिः। तदिदं विरुद्धांगेषु तंत्रतैवदिर
द्दिपुसत्यापि दैविकाहविषावद्धत्वे अनुशङ्गेन पशुपुरोडाशानुगुणत्वप्रतीतेस्तंत्रमध्यपातावग
मात्तद्युक्तांगोपजीवनाचगमाद्याप्रासंगत्वमेव अत्तराचानुनिर्वाप्यप्रधानकरणोत्तरं अग्नयेस्वि
ष्टकृतेसमवद्यतीत्यत्राग्नयेस्विष्टकृतेप्रेष्यतिमैत्रावरुणं प्रतिप्रेषान्नानामपि शतपथब्राह्म
णोसंगच्छते अनुनिर्वाप्यत्वात्त्रित्वेन होतारं प्रत्येवैधिकातिदेशेनाग्निं स्विष्टकृतं यजेति प्रेषापत्तेः। अ
तयवपशुपुरोडाशांते त्रित्वेन स्विष्टकृतिनिर्गुणस्यैवाग्नेः प्राप्तौ स्विष्टकृद्द्प्रतिप्रसवार्थत्वेना-

भा॰दी॰ ग्नेयेस्विष्टकृत्त्वमवद्यतीत्यस्यसार्थकं स्यात्तत्र कोणसार्थकामत्क्वाधात्वर्थएवात्रविधीयतेस्वि
२९ ष्टकृत्त्वस्यविवक्षितार्थएवइत्तिप्रकारांतरमत्तत्रोक्तमाचैतत्स्मात्पुरोडाशेपिस्विष्टकृदादिविषये
तंत्रिशूनुनिर्वाप्याः प्रसंगिनः। इतिसिद्धंवस्तुतस्तत्रकाशवशास्वापात्अग्नेस्विष्टकृत्तंयजतीतियेषामा
नात्तेषामपित्तत्रिलावगतेर्विकल्पएवयुक्तः। एककर्मणिवाक्येनैकाधारत्वेनविहितानामप्यु
र्ध्वमाधारयतिसंततमाधारयतिऋजुमाधारयतीत्यादिनाऊर्ध्वत्वादिनामवांतरकार्यभेदाभ्यायाजा
दिवदेवप्रधानप्रयोगविधिनासर्वेषांयुगपदुपग्रहेणनसमुच्चयादयात्तेर्नविकल्पमंगीकृत्यैकस्ये
केनप्रसंगसिद्धिः। ऊर्ध्वत्वंपपादकविधयाआधारेणनकेनतयासंततत्वंततःत्वन्नियमाद्ददभेद
स्तत्स्माद एवत्र अतीवधात्तयेषशाादिवद्वेदेतेषांसमुच्चयन्नरकार्थस्तयत्रत्ववांतरकार्यमध्येकयथाव्री
हियवादौतत्रसमुच्चयग्राहकप्रमाणाभावाद्विकल्पएवनचतत्रप्रयोगविधिनायुगपदुभयोप
संग्राहयत्समुच्चयः विनियोगानुसारितोवहिःप्रयोगविधिकल्पनाद्यत्रप्रमाणांतरेणविनियोगवि राम॰ २९

धिवलायामवांतरकार्यैक्यंननिर्णीतंयथाप्रयाजादौतत्रैवप्रयोगविधिनाएकवाक्योपादाने
नसाहित्यावगमात्समुच्चयः। शक्यतेचप्रयाजादौकारणत्ताचच्छेदकैक्येनत्वेनकार्यत्तावच्छे
दकैक्यात्स्यौत्सर्गिकत्वादवांतरकार्यभेदएवनिर्णीतइतिवक्तुंप्रकृतेतुपुरोडाशनिष्पत्तिरू
पावांतरकार्यस्यैकत्वावधारणात्प्रथममवगतविनियोगविध्यनुरोधेनप्रयोगविधिनापिवि
कल्पेनैवग्रहणात्यद्यपितेषामधिकरणकौस्तुभोक्तरीत्याव्रीहित्वयवत्वादिरूपकार
णतावच्छेदकभेदेनाग्नेयत्वादिव्याप्यधर्मेणावकार्यतावच्छेदकत्वंकल्पनंतथापिआग्नेय
त्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्ननिरूपितधनताकपुरोडाशनिष्पत्तिरूपावांतरकार्यभेदप्रमा
णाभावात्तदैक्यत्तत्रनिर्णयः स्फुरणवाशिष्टचततद्वाकोत्ततीयपातिरयेणसाध्यनत्वावगम
न्नियमविधिवलेनचस्वेतरसकलनिवृत्तिप्रतीतेर्नकस्मिन्नपिकार्येव्रीहियवयोः समुच्चय
संभवइतिव्यक्तंहस्यधिकरणकौस्तुभेअतएवव्रीहियवस्थलेपागाहत्यामिश्रीकरणोनवास

भा॰ह्री ३० मुच्चयासंभवाद्विकल्पमंगीकृत्यैकेनैवतत्कार्यसिद्धेस्तत्प्रयोगेऽतरस्याप्रसंगात्। अतएव सर्व
साधारणामसमृद्धौ तु प्रसंगात्स्त्वमत्रसु स्वयंएवं च शास्त्रात्तेरयपरोलोचनेयापवाधनास्कंदि
तप्रयोगएव व्रीहावेरंगत्वावगमात्तत्प्रयोगात्तद्दिरस्यानंगत्वादेवनक्तद्वैगुण्यमपि। प्रायश्चित्ते
षु प्रायश्चित्तानि कर्मवैगुण्यनिमित्तदोषनिर्धातार्थानि तत्र यानि यत्कर्मिन्नेवैवैगुण्ये आने
कानि निरपेक्षाणि तत्तद्वाक्यैर्विधीयंते तेन ह्विपिसत्यपि आहवनीयार्थत्वप्रवेवद्विकल्प्यः। पूर्णमासाम
तोयदि यज्ञाग्निर्निमियात्सुवरित्याहवनीयेजुहुयादिति कस्यचिच्छाखायामध्वर्युकर्तृको हो
मः। अपरस्यांतु यदि सामतो यज्ञ आर्तिंनियात्स्वरित्याहवनीय इति ब्रह्मकर्तृको होमः। इदं च
कल्पातीप पज्ञात्तावि च तत्परिहारार्थं प्रायश्चित्तं हुयात्तया दर्शपूर्णमासातिक्रमे एवं कचित्स
थिकृतीष्टिः। न हि चित्त वैश्वानरीतिः। तत्त्वाऽपि दर्शपूर्णमासातिक्रमनिमित्तपरत्वाचापरि राम॰
हारार्थत्वमपेक्षितं विधिवलाद्वाक्यशेषाचावगम्यते। अतश्च व्रीहिपवादिव देवतंत ३०

हि नियोगविधिवेलायामेवैकवैगुण्यध्वंसरूपावांतरकार्यं नैरपेक्ष्यणासानत्वादवगमाद्युक्तोत्रा
पि विकल्पः। न च कारणतावच्छेदकवैजात्याद्युर्मव्यवस्थासिद्धपेवावांतरपूर्वमेदस्यावश्या
कत्वात्तत्कथंन प्रयाजादिवत्समुच्चयः। न च तत्तद्देदे पिनैरपेक्ष्यणैव विनियोगविधिदर्शनादु
भयोस्तद्दृष्टयोरेकवैगुण्यध्वंसजनकत्वावगतेः प्रयाजादिवदेतरकालिकेन प्रयोगविधिन
समुच्चयाप्रतीतेः। न हि एकादशेत्तारीत्याएकस्मिन्प्रधानीयकारकव्यमस्माकार्ये प्रयाजादिनं
सर्वेषां प्रं गानां प्रयोगविधिना साहित्यावगमवदवांतरकार्येपि साहित्यावगमः। तथात्वे उत्प
त्तिविनियोगावगतनैरपेक्ष्यवाधापत्तेः। अतस्तस्यविनियोगवाक्यप्रमितावांतरकार्यनिरूपित
त्वस्यावश्यकत्वाद्युक्तो विकल्पः। न चैवमपि प्रकृते नैरपेक्ष्यस्य तत्तदवांतरपूर्वनिरूपितत्वेनैवोपपत्तेर्वैगु
ण्यध्वंसनिरूपितत्वे प्रमाणाभावः। तस्यवैगुण्यध्वंसनिरूपितनैरपेक्ष्यस्यावगमोत्तरकालं चरमैव्यवस्थाप्रि
सिध्यर्थकल्प्यत्वस्य तद्दावकत्वानुपपत्तेः। समसचपक्षयानिर्दोषग्राहकप्रमाणाभावान्तदोषनिर्धातार्थ

भा॰दी
३१

निष्पत्तेः केवलनिमित्ते नैमित्तिकानि अदृष्टार्थानि तत्रैकनिमित्तिकानेकनिमित्तकस्य लोपे प्रयाजादिव
त्समुच्चय एव यथा बाधानोत्तरं चंद्रसूर्योपरागे दर्शभक्षणात्पूर्वमपि दृष्टे पुनरुत्पत्तिं चिच्चमित्तिमंत्रत्रय
करणाक होमविधौ विहितत्र कश्चिद्दोषः वैधादिप्रयुक्तस्यापि दर्शभक्षणात्पूर्वमप्रवृत्तेः। एतादृशस
प्रायश्चित्तसमाख्यात्प्रायश्चित्तकांडपठितत्वमात्रेणौपचारिकी यन्नमानकर्तव्यसामवेदिकपसर्थे
चौदनात्र समाख्यावतननत्तत्पाय विशोधकत्वेन उपाघ्रादेरेवाप्रसिद्धेः। यत्त्वत्र भाष्यकारेणास्यै दृष्ट्या
त्पूर्वमग्निहोत्रहोमकरणे प्रायश्चित्तद्वयमानमुद्दिश्य हुतं तत्त्वं दूषकालो नुमिर्बीष्णोदेवतास्त्रपणात
या।। आहौपेविधत्ताः पक्षास्त इमे सर्वदा स्मरत्ताइति छंदोगपरिशिष्टान्सायादिदत्तहोमिनां का
लातिक्रमनिमित्तसेषनिर्घातार्थात्वोपपत्तेरितरथाऽनुदितहोमिनां सर्वदा प्रायश्चित्तकरणापत्ते
श्चापेक्षितौ तापदर्पियार्थसरथिनाभिन्नेते जुहोतीत्याधुदाहृतं तेदर्पिकल्गकपालभेदननिमित्त राम॰
वैगुण्यसमाधानार्थत्वोपपत्तेर्द्वितीयप्रायश्चित्तालिखनाद्यपेक्षितं। मंत्राणां अध्यायानधा ३१

यपरियालनादृयोऽध्ययनधर्माः कर्मकालीनमंत्रप्रयोगरूप एवाध्यापने एव स्युर्ग्रहणाध्ययन
स्य धारणाध्ययनस्य वादृष्टार्थत्वेन तत्स्वरूपे कार्ये वा अदृष्टार्थधर्मविधिवैयर्थ्यात् इति प्राप्ते अ
ध्ययनपदार्थस्य गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणस्य प्रयोगकालेऽभावात् उच्चारणमात्रस्यापि च प्रकरणा
घभावेन क्रतुकालीनस्यैवानुपस्थितेः प्रकरणात्तथाविशेषे विविधैर्व्रतैश्च कृतिचोदितैः। वेद
कृत्स्नोधिगंतव्यः सरहस्यो द्विजन्मनेति स्मृतेश्च धर्माणामध्ययनमात्रांगत्वावगतेर्यत्रादृष्टार्थज्ञा
के ब्रह्मयज्ञाध्यापनेपि नैते धर्मास्तत्र कः प्रसंगः कर्मप्रयोगमध्ये धर्माणां न चाध्ययनेत्तत्कार्ये
वार्थज्ञाने धर्माणामनुपयोगः निर्दिष्टसमाप्त्यर्थत्वेनोपयोगसंभवात्। विधिबलेन धर्माणा
मकरणेध्ययने विघ्नकल्पनात न चैतावता प्रयाजादीनामपि निर्दिष्टपरिसमाप्त्यर्थत्वकल्पनं
करणानिष्टयोग्यताकाक्षायां कल्पकारन्ननकल्वस्यैव तत्र कल्प्यपितं पुक्तं त्वात्प्रयाजादीनां प्र
योगांगत्वाच्च न चात्रापि अध्ययननियमादृष्टएव धर्माणामुपयोगः। अध्ययननियमादृष्टस्य

भा॰दी॰ क्वचिदप्यनुपयोगेनाकल्पनीयत्वात् कल्पनायांप्रमाणाभावाच्च इदं चाधिकरणं प्रसंगानुपयोग्य
पिकरिष्यमाणमंत्रविचारोपस्थितमंत्रप्रसंगादुक्तमिति इयं भाष्यं कर्मकाले प्रयोक्तव्यानां मंत्राणां
३२ मंजपन्नं एवसामस्तानां स्वरेणाप्रयोगइत्युक्तः। जपादिपुत्वाभ्यात्तस्वरएवतत्र ये मंत्रासामाम्नायेस्व
रांतरेणासमाम्नाताब्राह्मणेच स्वरांतरेणोयातास्तत्र कतरस्वरेण जपादौ प्रयोक्तव्या इति चिंतायां ब्राह्मणे
न मंत्राणां सस्वरकाणामेव विनियोगात् विनियुक्ते मंत्रसमाम्नायस्य स्वरस्यार्थनिर्णयाद्युपायत्वेना
दृष्टोपयोगसंभवनकर्मकालप्रयोज्यत्वे प्रमाणाभावाद्ब्राह्मणस्वरएव प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते वि
नियोजनकवचनस्य शाब्दमंत्रस्वरूपमात्रविनियोजकत्वेनाशाब्दस्वरविनियोगपरत्वे प्रमाणाभा
वात् ब्राह्मणस्वरस्यच पूर्ववाक्यप्रवृत्तस्वरविच्छेदार्थत्वे नान्यथासिद्धतया स्वतो विनियोगांतरक
ल्पनानुपपत्तेर्मंत्रसमाम्नायसिद्धस्वरस्य चानन्यथासिद्धतया स्वाध्यायविधिबलेन विनियोगांतर राम
कल्पनयाकृतमध्यप्रयोज्यत्वावधारणात्तस्यैवजपादौ प्रयोगः। यत्तु पार्थसारथिना लिंगविनियुक्त ३२

मंत्रविषये ब्राह्मणगुणार्थवादपरिसंख्याद्यर्थत्वेन पुनःश्रवणेपि मंत्रविनियोगकफलकत्वस्यै
वाभावेनुत्तरांस्वरविनियोगस्याप्रसक्तेर्नब्राह्मणस्वरप्रसक्तिरितिहपक्षांतरमुक्तं तल्लिंगविनियुक्त
मंत्राणां जपत्तिचोदनाचोदितत्वाभावे जपत्वे प्रमाणाभावाद्व्रजपत्तिचोदनाचोदितत्वे स एव लिंगविनि
योगस्तत्र ब्राह्मणे पुनःश्रवणासत्त्वे व्याख्येयं। तथा यत्वात् येषु नमंत्रसमाम्नाये नाधीतता ब्राह्मणादे
ष्वन्यात्रपमंत्रात्वेषां स्वरांतराभावादसत्यपि स्वरस्यश्रुतेविनियोगो विधेयया पठितमंत्रपाठबलेनस्व
रस्यापि स्वाध्यायविधिवशेन विनियोगकल्पनाभ्यासाद्यरेपि तत्र प्रयोक्तव्याणवभाषास्वरः। छंदोगा
बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः। उच्चावचःस्वरःप्राहुः सवैभाषिकउच्यते इति वचनलक्षितो ब्राह्मणस्व
रएवः मंत्राणां प्रकरणमंत्रास्तेषां मनुष्येयक्रियाप्रकाशनप्रयोजकत्वात्सकलमंत्रजन्यप्रकाशनस्यै
वक्रियानुष्ठानकारणत्वावगतेर्मंत्रात्तस्यक्रमादिसंनिपात्यः नतुक्रियावाचकपदोच्चारणानंतरमेव
श्रवशिष्टपदानां वैयर्थ्यापत्तेः। यत्तु मंत्रांतेन कर्मादिःसंनिपात्य इतिकल्पसूत्रकारादिवचनंतेनाप्य

यमर्थः सिध्यत्येव। तथापि न्यायेनापि सिध्यतीत्येतदर्थं तदुपन्यासः। न च न्यायेनैव सिद्धेर्वचनाप्र
र्थक्यात् तस्मान्नमस्मान्नमस्माद् इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यादौ प्रत्येकं मंत्रसाध्यानेकानि संततानि क
र्माणि तत्र सकृन्मंत्रपाठेनैव वेदिप्रोक्षणन्यायेन समर्थत्वेऽविच्छेदाद्वौ मंत्रप्रकरणापत्तौ विहितकर्मादि
मंत्रान्तसंनिपातात्तद्विधानान्मंत्रावृत्तिः तत्प्रयोजनकतत्त्वासार्थक्यात् तत्र तद्वचने देकत्वसत्त्वं न्याय
प्राप्तं नवाहकं। संततवचनात् अग्नौ द्वादश द्वादशानि जुहोतीति संख्याभिन्नानि द्वादशकर्माणि वसो
र्धारासंकानि विहितानि तत्र च संततां वसोर्धारां जुहोतीति वचनेन माध्यकारादुदाहृतेन सातत्यं
विहितं काम्यमपि तत्प्रकृतसर्वकर्माश्रितं पः कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं संततनुयामिति संततां
सज्जुहुयादिति वचनेन विहितं परिहृत्य तैत्तिरीयशाखायां नित्यसातत्यविधेरनाम्नानादनारभ्या
सस्तहास्त तत्काम्यमेव तैत्तिरीयशाखास्थां च सोर्धारां जुहोतीति सामान्यवचनं तत्सामान्यतो द्वा
दशानां विधानार्थं तत्प्रयोजनं चावांतरप्रकरणसिद्धिद्वारा द्वादशानामपि होमानां सातत्याश्रय

त्वसिद्धिः। तदिह सातत्यशब्दस्य साहित्यवाचित्वान्मंत्रकर्मणां साहित्यप्रतीतेर्नात्र मंत्रान्तेन कर्मा
द्येः संनिपात इति प्राप्ते अविच्छेदेपि सततशब्दस्य साहित्ये लोके प्रयोगात्कर्मणामेवाविच्छेदरूपसाहित्य
विधानोपपत्तेर्न्यायादवगत मंत्रान्ते तत्र कालतत्तावाधकत्वेनानुपस्थिते मंत्रसाहित्यविधायकत्वं
न चैवं नित्यप्रयोगे तत्साहित्यस्य प्रयोगविध्यवगतप्रयोगप्राशुभावबलेनैव प्राप्तेस्तद्विधिवैयर्थ्य
मिति वाच्यं। कल्पितविधिविहितत्वतद्भेषनिमित्तकाविज्ञातप्रायश्चित्तविनिवृत्त्या याजुर्वैदिकानग्रह
निमित्तकप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं तद्विधानात्। आघारे संततमाघारयतीत्यत्र कर्मैकत्वात्तदविच्छेदविधा
नानुपपत्तेर्मंत्रसाहित्यमेव विधीयत इति मंत्रादेः कर्मादेश्च संनिपात इति प्राप्ते घृशिकस्य कर्मणो
वहुसरद्यहित मंत्रसाहित्यानुपपत्ते दीर्घधारस्याघारार्थमाराप्तद्रव्यस्य सातत्यमनेन विधीयत इति
नात्रापि मंत्राणां तत्कालतत्तावाधः। एतान्यपि च पंचाधिकरणानि उपस्थितमंत्रप्रसंगान्निरूपितानि इ
ति द्रष्टव्यं मंत्राणां तत्रैव प्रसमुपस्थित मंत्रप्रसंगागते विचारे समाप्तेऽन्येषु नामंत्रेषु प्रसंगविचारस्य

भा॰दी क्रियन्ते ये करणमंत्रा यक्किंचित्प्रकाशनार्थाभगोवांविभजत्वित्यादयोनेकास्तेषां व्रीहियववन्यायेन
३४ विकल्पादेकेनापरस्य प्रसंगसिद्धिः न च प्रकाशितस्यापि पुनः प्रकाशनसंभवात्समुच्चयः। प्रकाश
नस्यानुष्ठानार्थत्वेन सकृत्प्रकाशनेनाप्यनुष्ठानसिद्धेः प्रकाशनांतरानुपयोगात् तत्संख्यायेतु संख्या
युक्तं वचनविनियुक्ताः यथा तां चतुर्भिरादत्त इत्यादौ तेषां समुच्चय एव युक्तं मंत्राधिकरणे कौस्तुभे
न चैकेन स्मृते पुनः प्रकाशनापुनरुपपत्तिः। स्मृतस्यापि संस्कारद्वारेण पुनः स्मरणसंभवात् अत
एव वचनबलात्सर्वेषां मंत्राणां संस्कारद्वारेणैवस्य तु साक्षादेवानुष्ठानोपयोग इति वैषम्यक
ल्पनेपि न दोषः। ब्राह्मणार्येत्तु संख्याविनैव ब्राह्मणेऽनेके मंत्राः प्रत्येकं विनियुक्ताः येषु वा लिंगवि
विनियुक्तेष्वपि ब्राह्मण एवार्थवादाद्यर्थं प्रत्येकं पुनः श्रुतिः। तत्राप्येतावद्वचनविनियुक्तास्तेष्वदृ
ष्टार्थत्वादेव प्रयाजादिवत्समुच्चयः। अन्यथा तद्विनियोगवैयर्थ्यापत्तेः। लिंगविनियुक्तेष्वपि उरुप्र राम०
थस्वेति पुरोडाशं प्रथयति उरु ते यज्ञपतिरिति पुरोडाशं प्रथमपत्नीत्यादिषु यथार्थवादादिकं पुनः ३४

श्रुतिप्रयोजनं तथा समुच्चयोपीति एवमानस्यांतरं दृष्टार्थत्वेपि वचनविनियोगस्यैवेत्वेतिशा
खां छिनत्तीतिवत्तत्र तत्प्रयोजनांतरार्थत्वेनोपपत्ते दृष्टार्थत्वसंभवे तत्कल्पनं अत एव निरपेक्षसाध
नत्वबलाद्विकल्प एव एवं लिंगविनियुक्तेष्वपि मंत्रे पुनः श्रुते एवार्थवादमात्रार्थत्वान्न मणिमंत्रौ
षधिन्यायेन समुच्चयकल्पकता अत एव तत्र प्रयत्नेनाध्वर्युकर्तृकत्वाद्यर्थं तत्तच्छाखास्थविधी
यत इत्युक्तं होत्रास्तु ये तु क्रियमाणानुवादिनो होत्रामंत्रास्तेषामपि क्रियमाणकर्मस्मृतिजनकत्वे
न दृष्टार्थत्वस्यैवमंत्राधिकरणे कौस्तुभे स्थापितत्वात्करणमंत्रवद्विकल्प इति प्राप्ते करणमंत्रजन्य
स्मृतेरनुष्ठानाजनकत्वेनैकेनसिद्धावितरस्य वैयर्थ्यापत्तेः विकल्पः प्रकृते तु अध्वर्युणां क्रियमाणा
स्य बहुक्षणव्यासक्तस्य कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्थं पुनः स्मरणादेकैरपि मंत्रैस्तत्तद्व्यापाराणां
स्मरणोपपत्तेरदोषादृष्टविकल्पायोगेन युक्त एव समुच्चयः। अत एव त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्त
मामित्यावृत्तिप्रतीरङ्कुपाद्यित्यादिकानि लिंगान्यपि संगच्छंते इति श्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

भा॰दी
३५

द्वादशस्यतृतीयःपादः॥जयाभ्यासंनिजपसंज्ञाकाःकेचिन्मंत्राःवैष्णवीमन्त्रंजपमीत्येवंजपतिचोदना
विनियुक्ताःनजयतिचोदनाचोदितत्वहिजपत्वंनतुजपमानसेवेतिस्मरणानुसाराद्उपांशुप्रयोक्तृत्वंजपत्वंत
थात्वेउपांशुयाजागमत्वाद्याज्यायाजपत्वापत्तेश्चान्त्यस्वर्यापत्तेः।नापिफलविवक्षायाज्ञदृष्टार्थोच्चारणाकृतत्व
तन्मंत्रजन्यार्थप्रकाशनस्यैवदृष्टमात्रत्वेत्रदृष्टार्थत्वकल्पनोपपत्तेरर्थविवक्षायांप्रमाणाभावात्तत्रतस्य
वजपतिचोदनाचोदितेष्वपिनसर्वत्रादृष्टार्थत्वंकरणमंत्रत्वादेरपिमंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवामिथ्या
प्रयुक्तोनतमर्थमाहेतिस्वरप्रयुक्तोज्ञयाद्येऽर्थप्रकाशनेदर्शितत्वात्अतएवजपतिचोदनाचोदितेष्व
पिनसर्वत्रादृष्टार्थत्वंकारणमंत्रत्वादेरपिसंभवात्स्तुतिस्तुगुणानांतात्पर्यकमभिधानमदृष्टार्थंकि
त्पक्तमेवस्तोत्रशब्दस्याधिकरणेफलाशासनमाशीः।तेषामपिश्रद्धाजननादिद्वारकर्माणुपयो
गः।गुणा।विशिष्यगुणप्रकाशनमभिधानंएतेषांचकेचित्सांकर्येऽपिनदोषः।नततदुपाधेरसांक
र्यात्तत्रयेतावद्दृष्टार्थप्रकाशकाजयाद्यस्तेषांकरणमंत्रत्वाद्देवविकल्पः।येत्वनुपसमे राम॰
३५

वेतप्रकाशनार्थास्तेषामपिप्रकाशैकत्वेपिश्रद्धाजननादिद्वारकर्माणुपयोगादृधिकात्तरश्रद्धा
जननार्थंसमुच्चयएव।येत्वदृष्टार्थाश्रमसमेवत्तत्प्रकाशनार्थास्तेषांप्रयाजादिद्वाकर्मवदेवसमु
च्चयः।नचैकत्रयाहिसमाख्यायोगादेककार्यत्वाद्वागतेर्विकल्पः।नह्येककर्माणोहृयाज्यानुवा
क्यायुगलस्यश्रुतेः।नतयोर्द्वित्वप्रकाशनरूपदृष्टार्थत्वादिकल्पः।पुरोनुवाक्यायाश्चपाज्यायाःस
हपुरोनुवाक्यासमाख्याबलादेवसमुच्चयः।रूपरोधसत्त्वपिगुणाद्रूपाणांमेदएकसोमप्रास्य
र्थत्वादिकल्पः।नचविकृतानतिरूपकार्यानुरोधेनसमुच्चयसंभवात्समुच्चयोवाएकदव्या
नत्तस्यैवतुविचेतुर्निरपेक्षसाधानत्वान्नरोधेनसंपादनीयत्वात्अन्यथादृष्टशिखानामपि
प्राकृतीनांकृत्विप्राणत्वनुरोधेनसमुच्चयापत्तेःप्रसंगवाधाद्यनापत्तेःप्राप्तेनवैदृशाभिः।कि
शातीत्यनुवादवनुत्सच्चयः।इदंहिविधेतौकवाक्यतापन्नत्वाद्दनुवादसरूपत्वाच्चानुवादा
एवअत्रत्वश्रुततात्पर्यग्राहकानुरोधेनयावतावित्कृतशमत्तिस्तावत्तोसमुच्चयःादृष्टिशमात्त्रा

भा॰द्वा
३६

वंविधज्ञापकाभावान्नसमुच्चयःयत्तदभिप्रायेणैवक्रयवत्सम्भवत्समुच्चयोविविदिषार्थकर्मणा
मित्यत्तत्पितामहैःपरीत्याग्निकानुवादत्वपरिहारार्थमस्यैवोपरिधारयावद्धिकल्पकत्वंविभा
व्यतेतदातत्सर्वेसमुच्चयएवपितामहानांसंभवत्संमुच्चयात्तित्तदाषीदितिकमात्रविषयि
णीतिध्येयसंस्कारेद्वेक्षेपशीघ्रदेनोपपद्यन्तीतिश्रुतानांऽपपान्नानापश्यगणोप्राप्तानांकिंवैक
ल्पिकीगृहसाधनताउत्तसमुच्चितेतिचिंतायात्ततीययागृहस्यकरणत्वावगमान्निषादस्थप
त्यधिकरणन्यायेनगृहानांविकल्पइतिप्राप्तेत्रस्यहुत्तप्रयाजशेषाभिघारणान्यायेनोपयुक्त
स्यप्रतिपत्त्यपेक्षत्वाद्प्रयाजप्रशेषापाशेनवाक्यांतरकल्पनयाप्रतिपत्तिलोपपत्तेःअप्रमाणाक
रणत्वाविघाता तत्रचसंख्यायाअविवक्षितत्वात्सर्वेषामेवगृहानांसमुच्चयःसंख्यातत्राश्रमा
धेयांगदक्षिणानाएकादश्यायाषड्देयत्वासंभोनिरपेक्षसाधनत्वात्समुच्चयेसंख्यांतरेणयजनवापत्ते राम॰
श्वविकल्पएवनचैकवाक्यत्वाभावायोपजायमानसंख्यातरएवतत्त्वग्रहणात्सर्वेषामितिवाच्य ३६

प्रत्यक्षविधिश्रवणेनवाक्यभेदस्यैवप्रामाणिकत्वात्तद्द्रव्यविकारात्पश्चगणोऽतिदेशप्रा
प्तपत्नीसंयाजेषुआज्यहविषांसमुच्चयोविकल्पोवेतिचिंतायांदर्शितात्वचत्वतीसंयाजानामर्थ
कर्मत्वात्प्राज्ञेनसहआज्यस्याविकल्पेनगुणभावोऽविवादएवदैक्षेपिचतथैवातिदेशेवप्राप्तेसत्य
पुनःअप्रमाणंआज्यस्यापत्नीसंयाजेनेतिवचनंलाघवात्अन्यव्यावृत्तिफलकंआज्यनीनियमा
र्थमेवनत्तपत्नीसंयाजानांआज्यनीप्रतिपत्त्यर्थत्वेनविधानार्थंसप्रपंचआज्यस्यप्रतिपत्तमपेक्षिते
पत्नीसंयाजानामप्राकृतकार्यकारित्वप्रसंगेनप्रतिपत्त्यर्थत्वकल्पनानुपपत्तेःअतएवास्यवचन
स्यनियममात्रपरत्वेपिप्रयाजशेषाभिघारणन्यायेनयार्थसारथ्युक्ततरीत्यानीयमस्येवआज्यनीसं
स्कारार्थत्वकल्पनमित्यपनाशंक्यानियमस्यापिप्रकृतौलक्षसप्रयोजनत्वात्तत्रसमुहुत्तत्रीत्याप
त्नीसंयाजानामेवप्रतिपत्त्यंतरविधिकल्पनाशंकैवअत्तश्रामेनवचनेनयथाप्राप्तयागशाभ
त्वयाविवक्षितसंख्यायाअनियमप्राप्तकरणाद्उपादानलाघवानुरोधेनप्रतिपत्त्यंतराभावेनोप

भा॰द्वा॰ ३१ स्थितायास्तस्यास्त्यागेप्रमाणाभावाच्चप्रकृतग्रहणोपिपञ्चगणोप्येकसंख्यायाएवविकल्पेनग्रह
णादुस्तायां अग्नौऽस्मोग्निःसंतापेनग्निंजनयतीत्यत्रैनोत्पन्नः। तत्रोक्ताआहवनीयाग्निधारणायात्र
यजमानगच्छेशिकेनाच्छमात्रेध्रियतेतास्मिन्यात्रेध्रियमाणाआहवनीयोऽग्निरुख्यः। तत्रहोसोत्त
रकालत्वाहग्निहोत्रहोमाद्यंकरणोपिक्रत्वर्थाहोमाः। क्रियांतेतत्प्रकृत्वावच्छागाग्न्वलतोब्रह्म
वर्चसकामस्याहृत्वावहेय्यात्रभाष्याहन्नाद्यकामस्येतिश्रुतांतत्द्दिहकाम्यःप्रयोगेनित्यस्योख्य
स्याहवनीयाग्नेर्बाधविधयाप्रसंगसिद्धिरस्तिनवेतिचिंतायांनात्रोख्याधिकरणाकावधानाग्नि
तौख्याणादिरग्निःफलोद्देशेनविधियतेयेनोगेहोहनेनेवचमसस्यप्रसंगसिद्धिराशंकेतयवधा
नस्यविधंतरविहितत्वाभावेनाष्प्रयत्वान्नुपपत्तेः। अतावधानमेवाग्निविशिष्टमुख्याधिकरणके
फलोद्देशेनविधीयते आहवनीयाग्नोधारणप्रयुक्तोख्यायज्ञोविलाचूनवहिःप्रयोगःऽख्याहव राम॰
नीयाग्नेरग्न्यंतरसंसर्गेपिचवाधनिकत्वान्नदुष्यति॥ अतश्चफलायमग्न्यंतरापधानमात्रके ३१

रणोपिआहवनीयस्त्यस्यमितिनित्यस्योख्यस्यवाधाभावात्तत्रैवहोमादीनिप्राप्तेविध्यंतरविहित
त्वाभावेपिहोमार्थधारणाक्षित्याधवानस्यार्थप्राप्तत्वेनोपस्थितत्वाणस्यत्वोपपत्तेर्लोद्दवादुख्य
फलसंवंधएवायमितिनित्यस्योख्यस्यनिचस्याप्रसंगसिध्युपपत्तिः। सआहवनीयःसोपंकाम्या
ग्निराहवनीयपदवाच्यःस्याहोमसाधनत्वात् अतस्तत्राहवनीयधर्मागतश्चोधारणायाःकार्याइ
तिसंभवमात्रेणाशंकाधानजन्यसंस्कारविशेषस्यवाधकाआहवनीयादिशब्दानासतितस्मिन्सं
स्कारेणावर्त्तितुमर्हंतीति। तस्मान्नतत्रगतश्चोधारणाद्यनुवस्तुतस्तद्गतश्चीत्वेनिमित्तेआहवनि
यधारणांपुरुषार्थमपिनासौतद्धर्मःकन्नप्रकरणाभावात्स्वरूपेआवनर्थमाशंकेतंचसहृदू
त्वप्रसंगादुपदिष्टएवमग्रेपित्तस्मिन्अत्तएवकास्यग्नौनाधानादपःसंस्कारः। असंस्कृत
स्येवतस्यस्वाध्यायादिपदवाच्यत्वात्तस्मिन्नथनाद्यसंभवाच्चआवावस्यकत्वर्थत्वाभावेनत
स्मिन्नप्रास्यभावच्चाकत्वपर्वसाधनीभूतस्कपरिस्तरणासंमार्गादियोभवंत्यस्यवनित्यधारणा

भा०द्वा ३८ निसेत्तरव्येगतश्रीत्वेनिमित्ते आहवनीयत्वादेव प्राप्तमन्त्रस्वधारसाणांनप्रातिसंदध्यात्स्वनेनन
पर्युदस्तत्वाल्लकर्त्तव्यमेवेत्यपिप्रासंगिकमेवपरार्थानिसत्राहीनादौ अनेकयजमानसमवा
येयानिनयजमानसंस्कारार्थानिमुख्याान्वारंभौदुंबरीसंमानादीनितान्येकेनैवयजमानेनैवकर्त
व्यानिकर्तृगुणत्वेनविवक्षितसंख्यत्वात्गुणानुरोधेनप्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वाच्चइतरेषांते
नैवप्रसंगात्फलसिद्धेःतेनाहीनादावनियमएव। सर्वेवासत्रेतुगृहपतिरेवतानिकुर्यात्तदुत
रेषामार्त्विज्याविरोधात्तगृहपतिसमाख्यावानियामकत्वाच्च। योदैसत्रेवरूणायजमानानां
प्रत्येतासभपिद्वामद्रिमाप्नोतीतिफलाधिकारवत्तोनयजमानश्रेष्ठत्वावगमाद्धसत्रेपिपुन
र्यजमानसंस्काराःस्तेसर्वेषामेवसत्यपिगृहपतेःफलमयस्त्वेअन्येषामपिफलभोक्तृत्वानुष्ठ
भावात्कर्तृत्वाविशेषाच्चद्विविधानामपिसंस्काराणामविशेषप्रतीतेः।यत्रत्वार्त्विज्यसंस्कारयोर्वि राम०
रोधास्तत्रद्विविधस्यापिसंस्कारस्यार्त्विज्यंप्रतिगुणत्वादेगुणविरोधान्यायेनार्त्विज्यस्यैवानु ३८

भा०द्वा ३९ ग्रहेणसंस्काराणांयेयजमानास्तत्रऋत्विजइतिमत्स्यस्वचनेनार्त्विज्ययजमानकर्तृकत्वस्य
प्रत्यक्षशिष्टतयाचोदकप्राप्तसंस्कारबाधोपपत्तेश्चप्रभत्वात्प्रसंगाद्ब्राह्मणस्यैवार्त्विज्यमुक्त
त्वयाणामपिवर्णानामितिचिंतायांविद्वदविशेषात्त्रयाणामपियत्तवर्णाकर्मणामस्यत्रोशिवा
र्मशिष्योविकेत्यनेनब्राह्मणस्यैवयाजनमुक्तंतत्तुरक्षार्थंअतःक्षत्रियवैश्ययोःप्रत्यवायेसौ
ष्यपिआर्त्विज्यकरणोनकृत्तवैगुण्यमितिप्राप्तेयज्ञंव्याख्यास्यामइत्युपक्रम्यब्राह्मणाऋत्वि
जइतिकल्पसूत्रकारैःकात्यायनादिभिरार्त्विज्योद्देशेनब्राह्मणस्यविधानान्नेत्यर्थवादेतिहासा
द्दीत्तन्हमकसत्वाच्चब्राह्मणस्यैवार्त्विज्यमितिसिद्धंतदेवंनिरूपितोद्वादशाभिरध्यायैयद्धर्मा
धर्मोजैमिनेर्विमलसूक्तिषुमंश्रेष्ठद्विमायविपुलोममयचेतः।प्रीतिमेतनुतहरेःपदद्वयेनज
न्मविवहीनपुनःस्यात्।१॥ इतिश्रीखंडदेवविरचितायांभाट्टदीपिकायांद्वादशस्यचतुर्थः राम०
संवत् १८४८ अषाढवदि ८॥ श्रीलक्ष्मणरामरामराम राधेकृष्णराजीराम॥ ३८

।६०० पावणेछसोपत्रे